

THEATRUM HUMANAE VITAE

СТУДІЇ НА ПОШАНУ
НАТАЛІ ЯКОВЕНКО

Laurus

THEATRUM
HUMANAE
VITAE

THEATRUM HUMANAE VITAE

Studia in honorem
Natala Jakovenko

Kiyovia
Laurus
MMXII

THEATRUM HUMANAE VITAE

Студії на пошану
Наталі Яковенко

Київ
Laugus
2012

Theatrum Humanae Vitae.

Студії на пошану Наталі Яковенко. — Київ: Laugus, 2012. — 624 с.; іл.

Наукові статті, що увійшли до збірника на пошану знаного українського історика, професора Національного університету «Києво-Могилянська академія» Наталі Яковенко, за тематикою значною мірою наближаються до її власних наукових зацікавлень. У першому розділі книги також розміщено матеріали, що розкривають значення праць Ювілярки у сучасній історіографії та розповідають про важливі моменти і періоди її життєвого шляху. Опублікований повний список праць Наталі Яковенко — від перших статей до книг та інтерв'ю — дає уявлення про широту інтересів, популярність і запотребованість доробку Авторки в Україні і далеко за її межами.

Р е д к о л е г і я:

*Наталія Білоус, Лариса Довга, Віталій Михайловський,
Наталія Старченко, Максим Яременко*

В оформленні книги використано ілюстрації з видання:
Iconologia di Cesare Ripa Perugino cavalier di SS Maritio et Lazario.
Divisa in tre libri (Venetia, 1645)

Фото на фронтисписі *Павла Чебурея*

Видання стало можливим завдяки фінансовій допомозі
Канадського інституту українських студій
(Canadian Institute of Ukrainian Studies; Канада, Едмонтон),
Фонду катедр українознавства
(Ukrainian Studies Fund, Inc.; США, Гарвард),
Міжнародного фонду «Відродження» та
приватних жертводавців

Зміст

Tabula Gratulatoria	9
Бібліографія праць (1974–2012) Наталі Яковенко	11

Частина I. *Dedicatio*

<i>Сергій Плохій</i> . Наталя Яковенко: портрет історика у зворотній перспективі	35
<i>Оля Гнатюк, Томаш Стрик</i> . Олюднення Давньої Речі Посполитої	62
<i>Teresa Chynczewska-Hennel</i> . О możliwości historyka... ..	70
<i>Від Редколегії</i> . Не тільки наукою живуть учені... ..	78
<i>Зоя Борисюк</i> . ...або З історії «Клубу Кавопивців»	79

Частина II. *Studia*

<i>Леонтій Войтович</i> . Чи була Русь державою?	95
<i>Олексій Толочко</i> . Літописне обрамлення русько-візантійського договору 911 року	108
<i>Тетяна Вілкул</i> . Походження «Промови Філософа» у Повісті временних літ	113
<i>Володимир Александрович</i> . Найдавніша ікона Покрову Богородиці: доповнення до джерел іконографії та хронології	126
<i>Валерій Зема</i> . Від Царгорода до Вільнюса: «Оповідання проти латин» і початки православної полеміки	135
<i>Віра Фрис</i> . Відображення уявлень про гріховні вчинки у покрайніх записах давніх українських кирилических книг	150
<i>Віталій Михайловський</i> . Вищі урядники Польського королівства на руських землях у 1434–1506 роках: спроба колективного портрета	162
<i>Юрій Зазуляк</i> . Кара, милість і колективна відповідальність у старостинському правосудді Руського воеводства XV століття	178
<i>Володимир Поліщук</i> . Перший маршалок Волинської землі (1463–1486) Олізар Шилович з роду Кірдеєвичів: від геральдичної легенди до місця в соціальній ієрархії	189

<i>Володимир Собчук.</i> Ровенська волость: формування, склад і власники (до середини XVI століття)	196
<i>Константин Ерусалимский.</i> Империя ad hoc и ее враги: о трудностях интерпретации российских политических дискурсов XVI — начала XVII века	207
<i>Петро Кулаковський.</i> Князь Василь-Костянтин Острозький і справці Київського воєводства	217
<i>Ігор Тесленко.</i> «Ганібель з дому Строцего»: італієць на службі князя Острозького	231
<i>Оксана Задорожна.</i> Формування і територіальний склад Олевської волості Немиричів (XVI — середина XVII століття)	248
<i>Наталія Старченко.</i> «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року	259
<i>Леонід Тимошенко.</i> Єпископська альтернатива ставропігійній реформі церкви (неставропігійні братства Київської митрополії кінця XVI — початку XVII століття)	277
<i>Маргарита Корзо.</i> Толкование Декалога в рукописных «Учительных Евангелиях» конца XVI — начала XVII века	288
<i>Наталія Білоус.</i> «Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм християнським»: поховання волинських міщан у XVII столітті	296
<i>Олексій Вінниченко.</i> Infida Pax: московська та шведська політика Речі Посполитої і Владислава IV очима шляхти Руського й Белзького воєводств (за сеймиковими інструкціями послам на сейми 1633–1647 років)	309
<i>Тетяна Григор'єва.</i> Султан говорить!	322
<i>Татьяна Опарина.</i> Свобода и вера в судьбе Анны Смеловской	334
<i>Henryk Litwin.</i> Choraży kijowski generałowi jezuitów racje wykłada. List Remiana Jelca do Vincenzio Caraffy z 1647 roku o planach powołania uniwersytetu w Ksawerowie na Kijowszczyźnie	350
<i>Frank E. Sysyn.</i> Ukrainian Nation-building in the Early Modern Period: New Research Findings	358
<i>Mirosław Nagielski.</i> Batalia łojowska (31 lipca 1649 r.) w świetle dziennika kancelaryjnego hetmana polnego litewskiego Janusza Radziwiłła	371
<i>Ярослава Стратій.</i> Концепція чуттєвого пізнання Інокентія Гізеля в контексті схоластичної філософської традиції	389
<i>Лариса Довга.</i> Риси «криптопротестантизму» у покаяній поезії Лазаря Барановича	402
<i>Giovanna Brogi Bercoff.</i> The sermons of Antoni Radvyvlov's'kyj: history, culture, mentality	414
<i>Zenon E. Kohut.</i> “Ruthenian” or “Ukrainian”? : Nation (<i>Narod</i>) in the Political Rhetoric of Hetman Petro Doroshenko	425

<i>Джованна Сьєдіна</i> . «Поема» Fasciculus myrghae... Йосифа Туробойського (1699)	435
<i>Георг Сковчиляс</i> . До історії шляхетських родів Галицької Русі: Унівський архимандрит і львівський єпископ Варлаам Шептицький (1643–1715)	461
<i>Лілія Бережна</i> . Як намалювати ворога? «Свої» і «чужі» в ранньомодерній українській іконографії	472
<i>Мирон Капраль</i> . Полюбовні угоди та «уклони»: позасудовий захист інтересів львівського шевського цеху у XVII–XVIII століттях	489
<i>Олексій Сокирко</i> . Гетьманські преторіанці. Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII — початку XVIII століття	500
<i>Наталія Пилип'юк</i> . Могилянська Мучениця за «золотую вольність»	511
<i>Катерина Диса</i> . «Дуже небезпечний злочин»: перелюб у міському праві й судах Волинського та Подільського воеводств кінця XVII–XVIII століття	525
<i>Татьяна Таурова-Яковлева</i> . К біографії казацких старшин	535
<i>Alfons Brüning</i> . Religious Conversions in Early 18th Century Ukraine	539
<i>Микола Крикун</i> . Сторінки з історії містечка Сатанова у світлі магістратських книг XVIII століття	559
<i>Максим Яременко</i> . Демографія проти конфесійного дисциплінування (навчання дітей «закордонного» духовенства у Києво-Могилянській академії XVIII століття)	572
<i>Andrzej Gil</i> . Unijna akcja biskupa chełmskiego Maksymiliana Ryły w dobrach bractwaskich Franciszka Salezego Potockiego w latach 60. i 70. XVIII wieku	588
<i>Леонід Зашкільняк</i> . Метаморфози сучасної Кліо (про нові тенденції світового історіописання на початку XXI століття)	595
Про авторів	605
Summary	610
Contents	621

Tabula Gratulatoria

- Августиняк Уршуля (*Варшава, Польща*)
Аксер Єжи (*Варшава, Польща*)
Бажан Олег (*Київ, Україна*)
Балабушевич Тетяна (*Київ, Україна*)
Бетлій Олена (*Київ, Україна*)
Біленький Сергій (*Київ, Україна*)
Бовуа Даніель (*Париж, Франція*)
Брюховецький В'ячеслав (*Київ, Україна*)
Валявко Ірина (*Київ, Україна*)
Васіляускене Алдона (*Вільнюс, Литва*)
Верстюк Владислав (*Київ, Україна*)
Волошин Юрій (*Полтава, Україна*)
Вольський Мар'ян (*Краків, Польща*)
Ворончук Ірина (*Київ, Україна*)
Галенко Олександр (*Київ, Україна*)
Гирич Ігор (*Київ, Україна*)
Гломозда Костянтин (*Київ, Україна*)
Гончаренко Надія (*Київ, Україна*)
Горобець Віктор (*Київ, Україна*)
Гошко Тетяна (*Львів, Україна*)
Гриневич В'ячеслав (*Київ, Україна*)
Грицак Ярослав (*Львів, Україна*)
вл. Гудзяк Борис (*Львів, Україна*)
Гундорова Тамара (*Київ, Україна*)
Гмітерик Генрик (*Люблін, Польща*)
Демченко Людмила (*Київ, Україна*)
Дзюба Олена (*Київ, Україна*)
Дмитришин Ірина (*Париж, Франція*)
Дмітрієв Михайло (*Москва, Росія*)
Дубровіна Олена (*Київ, Україна*)
Журба Олег (*Дніпропетровськ, Україна*)
Закшевський Анджей (*Варшава, Польща*)
Золтан Андраш (*Будапешт, Угорщина*)
вл. Ігор Ісіченко (*Харків, Україна*)
Йосипенко Сергій (*Київ, Україна*)
Каппелер Андреас (*Відень, Австрія*)
Карліна Оксана (*Луцьк, Україна*)
Касьянов Георгій (*Київ, Україна*)
Квіт Сергій (*Київ, Україна*)
Кірсенко Михайло (*Київ, Україна*)
Клочовський Єжи (*Люблін, Польща*)
Кравченко Володимир (*Київ, Україна*)
Кравченко Володимир (*Харків, Україна*)
Кром Михайло (*Санкт-Петербург, Росія*)
Кузик Тетяна (*Київ, Україна*)
Кульчицький Станіслав (*Київ, Україна*)
Купчинський Олег (*Львів, Україна*)
Лашкевич Губерт (*Люблін, Польща*)
Леп'явко Сергій (*Чернігів, Україна*)
Майборода Раїса (*Київ, Україна*)
Маринович Мирослав (*Львів, Україна*)
Маслійчук Володимир (*Харків, Україна*)

- Мацузато Кімітака (*Саппоро, Японія*)
Миронова Валентина (*Київ, Україна*)
Михайлова Олена (*Київ, Україна*)
о. Мицик Юрій (*Київ, Україна*)
Мінаков Михайло (*Київ, Україна*)
Мудрий Мар'ян (*Львів, Україна*)
Накай Казуо (*Токіо, Японія*)
Никель Беата (*Краків, Польща*)
Панченко Володимир (*Київ, Україна*)
Попович Мирослав (*Київ, Україна*)
Портнов Андрій (*Київ, Україна*)
Посохова Людмила (*Харків, Україна*)
Пришляк Володимир (*Луцьк, Україна*)
Прокоп'юк Оксана (*Київ, Україна*)
Ричка Володимир (*Київ, Україна*)
Саганович Генадзь (*Мінськ, Білорусь*)
Соболь Валентина (*Варшава, Польща*)
Стельмашова Антоніна (*Київ, Україна*)
- Столицький Ярослав (*Краків, Польща*)
Суліма-Камінський Анджей (*Вашингтон, США*)
Ткачук Марина (*Київ, Україна*)
Турій Олег (*Львів, Україна*)
Філіпович Мирослав (*Люблін, Польща*)
Фінберг Леонід (*Київ, Україна*)
Флоря Борис (*Москва, Росія*)
Химка Іван-Павло (*Едмонтон, Канада*)
Ходана Томаш (*Краків, Польща*)
Хоменко Ольга (*Київ, Україна*)
Чемес Валерій (*Київ, Україна*)
Шандра Валентина (*Київ, Україна*)
Шаповал Юрій (*Київ, Україна*)
Шліхта Наталія (*Київ, Україна*)
Щигел Ришард (*Люблін, Польща*)

Бібліографія праць (1974–2012) Наталі Яковенко

[1974]

1. Доповнення до «Каталогу колекції документів Київської археографічної комісії» // Архіви України. – 1974. – № 1. – С. 50–63. (У співавторстві з Л. З. Гісцовою.)
2. Центральний державний історичний архів УРСР. Нові надходження // Архіви України. – 1974. – № 2. – С. 84–85.

[1977]

3. Центральний державний історичний архів УРСР. Нові надходження // Архіви України. – 1977. – № 3. – С. 75.

[1978]

4. Передумови поширення і характер латинського письма на Правобережній Україні (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) // Архіви України. – 1978. – № 6. – С. 8–19.
5. Селянський рух на Україні (середина XVIII – перша чверть XIX ст.): Збірник документів і матеріалів. – Київ: Наукова думка, 1978. – 534 с. (Співупорядник разом з Г. В. Болотовою, Н. С. Грабовою та ін.)

[1980]

6. Нове джерело про Київський замок // Архіви України. – 1980. – № 2. – С. 65–68.

[1981]

7. Новые данные к биографии С. С. Ягодынского // Советское славяноведение. – Москва, 1981. – № 1. – С. 93–96.
8. Показчик документів з історії Києва // Архіви України. – 1981. – № 4. – С. 13–17. (У співавторстві з Г. І. Кулебою.)

[1982]

9. Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – Київ: Наукова думка, 1982. – 201 с. (У співавторстві з Г. В. Боряком.)

[1983]

10. Источники изучения латинского письма на Правобережной Украине в конце XVI – первой половине XVII века (на материалах архивных и библиотечных хранилищ УССР) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1983. – Вып. 14. – С. 285–299.

11. Палеографія латинського документального письма на Правобережній Україні (вторая половина XVI – первая половина XVII века). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Киев: Институт истории АН УССР, 1983. – 22 с.

Рец.: K[arol]. G[órski] // *Studia źródłoznawcze*. – Warszawa–Poznan, 1990. – Т. XXXX. – С. 95–96.

12. О языковом составе городских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII–XIX веков. Межвузовский сборник научных трудов* / Ред. Н. П. Ковальский. – Днепропетровск, 1983. – С. 64–72.

[1984]

13. Zur Frage der Wechselwirkung zwischen Lateinischer und Kyrilischer Schrift in der Ukraine (Ende des 16. – 1. Hälfte des 17. Jahrhundert) // *Scrittura e civiltà*. – Torino, 1984. – Vol. 8. – S. 161–184 + 12 tabl.

Рец.: K[arol]. G[órski] // *Studia źródłoznawcze*. – Warszawa–Poznan, 1990. – Т. XXXX. – С. 95–96.

14. Маловідоме джерело з історії давнього Києва // *Архіви України*. – 1984. – № 5. – С. 42–44. (У співавторстві з Г. В. Боряком.)

[1985]

15. Латинські школи в Луцьку у XVI ст. // *Минуле і сучасне Волині. Тези Волинської історико-краєзнавчої конференції*. – Луцьк, 1985.

16. Соціальна термінологія латинського документа українського походження XIV–XVI ст. // *Іноземна філологія*. – Вип. 80. – Львів: Львівський університет ім. І. Франка, 1985. – № 21. – С. 82–90.

17. 14 серпня 1018 року // *Київ*. – 1985. – № 7.

18. Ключ від воріт руської торгівлі // *Київ*. – 1985. – № 11. – С. 138–139.

19. «Я привів тебе туди, де кінчається моя земля...» // *Київ*. – 1985. – № 12. – С. 117–118.

[1986]

20. «Серед чистого поля над річкою Ірпінню...»: Мацей Стрийковський про події 1320 року // *Київ*. – 1986. – № 3. – С. 147.

21. «И понесоша его из города Киева» // *Київ*. – 1986. – № 4. – С. 151–152.

[1987]

22. Родовая антропонимия Правобережной Украины как отражение социальной структуры общества (по актам конца XIV – XVI веков) // *Вспомогательные исторические дисциплины*. – Вип. 19. – Ленинград, 1987. – С. 22–38. (У співавторстві з Г. В. Боряком.)

[1988]

23. Состав волынского землянства середины XV в. (по данным Книги земельных данин Казимира IV) // *Литовская Метрика: Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции*. – Вильнюс, 1988. – С. 15–17.

24. Нове джерело до історії Острозької школи – першого учбового закладу вищого типу у східних слов'ян // *Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції: Тези респ. конференції*. – Львів, 1988. – С. 40–42.

25. Канцелярії судово-адміністративних осередків Володимира XVI ст.: персональний склад і напрямки діяльності // *Минуле і сучасне Волині: Тези II Волинської історико-краєзнавчої конференції*. – Луцьк, 1988. – С. 46–50.

26. Про наукову коректність та культуру видань Археографічної комісії // *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези респ. наради*. – Київ, 1988. – С. 151–156.

27. Латинская палеография // *Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория*. – Киев: Наукова думка, 1988. – С. 103–109.

28. [Рец. на: Е. Н. Дзюба. *Просвещение на Украине. Вторая половина 16 – первая половина 17 в.* – Киев: Наукова думка, 1987]; *Дослідження про розвиток освіти на Україні // Український історичний журнал*. – 1988. – № 10. – С. 149–151.

29. [Рец.:] *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези респ. наради*. – Київ, 1988. – 252 с. (Член редколегії.)

[1989]

30. Наукова конференція, присвячена 400-літтю Третього Литовського Статуту // *Український історичний журнал*. – 1989. – № 1. – С. 157–158.

31. Еволюція складу шляхти-землевласників Волині протягом XVI – першої третини XVII ст. // *Минуле і сучасне Волині: Тези III Волинської історико-краєзнавчої конференції*. – Луцьк, 1989. – С. 148–151.

32. Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст. // *Архіви України*. – 1989. – № 5. – С. 68–71.

33. Хто був першим і хто останнім гетьманом України? // *Історія України в запитаннях і відповідях*. – Вип. 1. – Київ: Знання, 1989. – С. 9–11.

34. Эволюция органов власти и управления Великого княжества Литовского и ее отражение в Литовских Статутах (на примере Киевской земли) // *Третий Литовский Статут 1588 года: Мат-лы научн. конф.* – Вильнюс, 1989. – С. 126–135.

35. Київський літопис першої чверті XVII ст. // *Український історичний журнал*. – 1989. – № 2. – С. 107–120. (У співавторстві з В. І. Ульяновським.)

36. Київський літопис першої чверті XVII ст. (Закінчення.) // *Український історичний журнал*. – 1989. – № 5. – С. 103–114. (У співавторстві з В. І. Ульяновським.)

37. Дві волинські грамоти (1500 і 1519 р.) // *Мовознавство*. – 1989. – № 1. – С. 63–71. (У співавторстві з В. В. Німчуком.)

38. Просвещение и школа на Украине в XIV–XVII веках // *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII века / Ред. Э. Д. Днепров*. – Москва: Просвещение, 1989. – С. 266–282.

[1990]

39. О роли княжеской прослойки в этнической консолидации земель Правобережной Украины (конец XVI – первая половина XVII в.) // *Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII веков: Тезисы докл. Первых чтений памяти А. А. Зимины*. – Москва, 1990. – С. 313–316.

40. Речь Посполитая – отчизна или государство-завоеватель в сознании украинской шляхты (конец XVI – первая половина XVII в.) // *Славяне: адзінства і мнагастайнасць. Тэзісы ... міжнар. канф.* – Мінск, 1990. – С. 98–100.

41. Погляд у минуле для руху в майбутнє // *Кур'єр ЮНЕСКО*. – 1990. – № 5. – С. 45–48.

42. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 79–99.
43. До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI – першої половини XVII ст. // Архіви України. – 1990. – № 5. – С. 18–23.
44. Українська шляхта XV–XVII століть: до постановки проблеми // Проблеми української історичної медієвістики. – Київ: Інститут історії АН України, 1990. – С. 81–88.
45. Чи вірно, що у Великому князівстві Литовському довгий час державною мовою була руська? // Історія України в запитаннях і відповідях. – Вип. 2. – Київ: Знання, 1990. – С. 5–7.
46. Чи можна вважати повстання Богдана Хмельницького зрадою Речі Посполитій? // Історія України в запитаннях і відповідях. – Вип. 2. – Київ: Знання, 1990. – С. 13–15.
47. Commerce in Ukraine // Ukraine. – 1990. – № 8. – С. 40–41.
48. Відгук на методичні рекомендації // Передача текстів документів і пам'яток: Методичні рекомендації за мат-лами науково-методичної наради. – Київ, 1990. – С. 85–90.
49. З побуту старожитної України // Старожитності. – 1990. – № 1. – С. 16. (У співавторстві з О. Дзюбою.)
50. З побуту старожитної України (Закінчення.) // Старожитності. – 1990. – № 2. – С. 16. (У співавторстві з О. Дзюбою.)
51. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина. 36. док. і мат-лів. – Київ: Наукова думка, 1990. – 405 с. (Співупорядник В. М. Кравченко.)
52. Від упорядників // Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина. 36. док. і мат-лів. – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 9–13.
53. Коментарі // Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина. 36. док. і мат-лів. – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 342–405. (У співавторстві з Г. В. Боряком, В. М. Кравченком, О. Ф. Сидоренко.)
54. Коментарі // Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Переклад Я. П. Кравця, З. П. Борисюк. – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 116–208. (У співавторстві з Г. В. Боряком, Я. Р. Дашкевичем та ін.)
55. Іменний покажчик // Кирило-Мефодіївське товариство: слідча справа. – Т. 1. – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 505–513. (У співавторстві з В. М. Шандрою.)
56. Іменний покажчик // Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 657–666. (У співавторстві з В. М. Шандрою.)
57. Примітки // А. Я. Ефименко. История украинского народа. – Киев: Либідь, 1990. – С. 427–489.
58. [Ред.:] Передача текстів документів і пам'яток: Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради. – Київ: Інститут української археографії НАНУ, 1990. – 107 с. (Член редколегії.)
59. [Ред.:] Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії,

разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Переклад Я. П. Кравця, З. П. Борисюк. – Київ: Наукова думка, 1990. – 256 с. (Член редколегії.)

[1991]

60. Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму: Збірник наук. праць. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 86–97.

61. Про критерії автентичності поземельних актів XV – першої половини XVII ст. (текстологічний аспект) // Проблеми історичної географії: Збірник наук. праць. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 3–9.

62. Место князей в системе мировосприятия позднесредневековой Украины-Руси // Наш Радавод: Мат-лы междунар. научн. конф. по региональной истории Восточной Европы. – Гродно, 1991. – С. 471–477.

63. У XVI столітті ми жили в правовій державі // Старожитності. – 1991. – № 4 (8). – С. 10.

64. Бояри-шляхта із Заушшя // Старожитності. – 1991. – № 5 (9). – С. 1, 10.

65. Бояри-шляхта із Заушшя (Продовження.) // Старожитності. – 1991. – № 6 (10). – С. 10–11.

66. Бояри-шляхта із Заушшя (Закінчення.) // Старожитності. – 1991. – № 9 (13). – С. 13.

67. Кілька думок з приводу Думи // Старожитності. – 1991. – № 6 (10). – С. 13.

68. Такого не було, бо не могло бути. Спроба презентації Інституту української археографії // Старожитності. – 1991. – № 11 (15). – С. 13.

69. Археографічний вступ // В'ячеслав Липинський. Твори. Історична секція. – Т. 3: Україна на переломі, 1657–1659. – Філадельфія, 1991. – С. XXI–XXII. (У співавторстві з Христиною Пеленською.)

70. Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Підготували до друку Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. – Київ: Наукова думка, 1991. – 338 с. (Співупорядник.)

71. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. // [Передмова до:] Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Підготували до друку Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 5–36.

72. [Ред.:] Наш Радавод: Мат-лы междунар. научн. конф. по региональной истории Восточной Европы. – Гродно, 1991. – 602 с. (Член редколегії.)

73. [Ред.:] В'ячеслав Липинський. Твори. Історична секція. – Т. 3: Україна на переломі, 1657–1659. – Філадельфія, 1991. – 354 с. (Член редколегії.)

[1992]

74. Образ шляхтича в українській літературі церковного кола кінця XVI – середини XVII ст. // Наш Радавод: Мат-лы міжнар. навук. канф. – Гродна, 1992. – С. 329–337.

75. «Чоловік добрий» і «чоловік злий»: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст. // *Mediaevalia Ucrainica*: ментальність та історія ідей. – Т. 1. – 1992. – С. 47–91.

76. Сектор актових і діловодних джерел // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. – Київ: Інститут української археографії НАНУ, 1992. – С. 16–20.
77. Дідовичі-Трипольські – нащадки легендарного Нестора? // Старожитності. – 1992. – № 5 (21). – С. 11.
78. Дідовичі-Трипольські – нащадки легендарного Нестора? (Закінчення.) // Старожитності. – 1992. – № 6 (22). – С. 13.
79. Аксаки, правнуки Тамерлана // Старожитності. – 1992. – № 10 (26). – С. 4.
80. Аксаки, правнуки Тамерлана (Закінчення.) // Старожитності. – 1992. – № 11 (27). – С. 7.
81. Рід Волчка, або Чи жили горностаї в Горностаїполі // Старожитності. – 1992. – № 15 (31). – С. 3.
82. Рід Волчка, або Легенда про Олізара-Серба // Старожитності. – 1992. – № 16–17 (32–33). – С. 3.
83. [Ред.:] Наш Радавод: Мат-лы міжнар. навук. канф. – Кн. 1–3. – Гродна, 1992. – 734 с. (Член редколегії.)
84. [Ред.:] Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх / Підг. Ю. А. Мищик, В. М. Кравченко. – Київ: Наукова думка, 1992. – 333 с. (Член редколегії.)
85. [Ред.:] *Mediaevalia Ucrainica*: Ментальність та історія ідей. – Т. 1. – 1992. – 121 с. (Випусковий редактор у співавторстві з О. П. Толочком.)
86. [Ред.:] Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – 1992. – 471 с. (Член редколегії.)

[1993]

87. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ: Наукова думка, 1993. – 412 с.
- Рец.:** Сергій Плохій. Шляхетському роду нема переводу? // Сучасність. – 1994. – № 3. – С. 166–167;
- Рец.:** Ярослав Дашкевич. Чи була українська шляхта? // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – 1994. – № 5 (лютий). – С. 14–15;
- Рец.:** Б. Н. Флоря // Славяноведение. – 1995. – № 2. – С. 101–105;
- Рец.:** Василь Ульяновський // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. 228. – 1994. – С. 501–515;
- Рец.:** Daniel Beauvois // Bulletin de l'Association Française pour le Développement des Etudes Ukrainiennes. – Paris, 1995. – Octobre. – P. 3;
- Рец.:** Teresa Chynczewska-Hennel. Przeciw resentymentom // Znak. – Kraków, 1996. – Styczeń (1), № 488. – S. 171–174;
- Рец.:** Henryk Litwin // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. – Warszawa, 1996. – № III / 2 (6). – S. 264–269;
- Рец.:** Frank E. Sysyn // Journal of Ukrainian Studies. – 1996. – No. 1–2. – P. 274–280.
88. Латинська мова. Підручник для студентів-істориків. – Київ: Вища школа, 1993. – 360 с. (У співавторстві з В. М. Трипуз.)
89. The Personal Composition of the Kniiazal Stratum of Volynie and Central Ukraine from the End of the XIVth to the Mid-XVIIth Centuries. Kniazes in the Light of Law and Tradition // Historical Genealogy – Историческая Генеалогия. – Т. 1. – Екатеринбург, 1993. – С. 32–80.

90. Зрадливий перевертень чи цементуючий фермент нації? (Шкіц до історії української шляхти) // Наше минуле: Журнал незалежної історичної думки / Ред. Сергій Білокінь. – 1993. – Ч. 1 (6). – С. 183–192.
91. Образ поляка в українській історичній белетристиці // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнар. наук. конф. – Київ: Либідь, 1993. – С. 125–132.
92. Боярские корпорации Киевской и Волынской земель (путь от уставных грамот ко Второму Литовскому Статуту) // *Antrasis Lietuvos Statutas 1566. Resp. mokslines konferencijos.* – Vilnius, 1993. – С. 38–43.
93. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 77–85.
94. L'image de l'Ukraine dans l'imagination Européenne des XVIe – XVIIIe siècles // Colloque du Centre-Est: critiques, nostalgies, modes l'Europe du Centre-Est vue par les historiens et les penseurs Européens du XVIIIeme siècle a nos jours. Résumés de communications. – Lille, 1993. – P. 43–44.
95. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – 1993. – С. 161–176.
96. Український переклад хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 1. – 1993. – С. 5–12. (У співавторстві з В. І. Ульяновським.)
97. Меморіальна археографічна експедиція по Чехо-Словаччині: Слідами культурних цінностей, вивезених з України під час Другої світової війни // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – 1993. – С. 437–445. (У співавторстві з Г. В. Боряком та П. Грімстед-Кеннеді.)
98. Селянський рух на Україні. 1569–1647: Збірник документів і матеріалів / Упор. Г. В. Боряк, Л. Я. Демченко, Н. М. Яковенко та ін. – Київ: Наукова думка, 1993. – 532 с. (Співупорядник.)
99. [Довідкові статті:] Азіанізм. Аїд. Александрія. Аполлон. Арвальські брати. Арістарх Самофракійський. Арістотель. Артеміда. Асклепій. Аттікізм. Ауспіції. Афіна. Афродіта. Вакхлід. Гелюдор. Геліос. Геній. Гермес. Гефест. Деметра. Дифірамб. Енкомій. Енторія. Епінікій. Еринії (Евмедіни). Квірін. Кронос. Ксенофонт Ефеський. Лонг. Мани. Мефітіс. Монодична лірика. «На захист Секста Росція». Немесіда. Ненії. Океан. Олімп. «Оратор». Палес. Піета. Піндар. Посейдон. «Про державу». «Про обов'язки». «Про природу богів». «Проти Верреса». Профан. Рем. Рома. Роман. Роман християнський. Ромул. Салії. Селена. Сімонід. Татій Ахілл. Термін. Титани. Уран. Фаетон. Феба. «Філіппіки». Харитон. Хорова лірика. Янус // *Антична література: Довідник / За ред. С. В. Семчинського.* – Київ: Либідь, 1993. – С. 12–13, 13–14, 16–17, 27–28, 29–30, 33–34, 34–35, 37–38, 39–40, 40–41, 41–42, 42–43, 43–44, 54, 65–66, 66–67, 68, 73–74, 77–78, 88–90, 91–92, 119–120, 120, 125–126, 128–129, 153, 164, 165–166, 174–175, 178–179, 187–188, 191–192, 193, 195, 195–196, 201–202, 202–203, 204–205, 210, 223, 223–224, 231–232, 236–237, 237–238, 238–240, 244–245, 245, 248, 250–251, 251–252, 253–254, 254–255, 255–256, 259, 263, 272–273, 277, 279–280, 289–290, 290–291, 292–293, 297–298, 301–302, 304–306, 311.
100. Володимир Ольгердович // *Історія України в особах: IX–XVIII ст.* / Ред. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1993. – С. 144–147.
101. Свидригайло Ольгердович // *Історія України в особах: IX–XVIII ст.* / Ред. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1993. – С. 147–152.

102. Олелько Ольгердович та Семен Ольгердович // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / Ред. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1993. – С. 152–156.

103. Костянтин Острозький. Костянтин-Василь Острозький // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / Ред. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1993. – С. 156–163.

104. Мелетій Смотрицький // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / Ред. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1993. – С. 175–180.

105. Юрій Немирич // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / Ред. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1993. – С. 265–269.

106. Адам Кисіль // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / Ред. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1993. – С. 270–273.

107. [Рец. на:] Архив Русской истории. – Вып. 1. – М., 1992. – 169 с. // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – 1993. – С. 424–427.

108. [Рец. на:] Przegląd Wschodni. Historia i współczesność Polaków na Wschodzie. – Warszawa, 1991. – R. 1, z. 1. – 219 s. // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – 1993. – С. 409–411.

109. [Ред.:] Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – Т. 2. – 1993. – 136 с. (Випусковий редактор у співавторстві з О. Толочком.)

110. [Ред.:] Историческая генеалогия / Historical Genealogy. – Т. 1. – Екатеринбург, 1993. – 117 с. (Член редколегії.)

111. [Ред.:] Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – 1993. – 471 с. (Член редколегії.)

[1994]

112. Gente Ruthenus, natione Polonus – зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Матеріали міжнар. наук. конф. – Київ, 1994. – С. 97–102.

113. Перші сто літ козащини // Генеза. – 1994. – № 2. – С. 108–119.

114. Родова еліта – носій «континуїтету реалій» між княжою Руссю і козацькою Україною // Сучасність. – 1994. – № 1. – С. 118–124.

115. Родова еліта як носій «континуїтету реалій» між княжою Руссю і козацькою Україною // Другий Міжнародний конгрес українців: Львів, 1993. Доповіді і повідомлення. Історія. – Частина I. – Львів, 1994. – С. 76–83.

116. Розяттий світ: культура України-Русі в переддень Хмельниччини // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 59–70.

117. Україна аристократична: генеалогічні новели // На переломі. Друга половина XV – перша половина XVI ст.: Історія України в прозових творах та документах / Упор. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1994. – С. 301–343.

118. [Głos w dyskusji:] Między Wschodem i Zachodem. Międzynarodowa konferencja / Red. H. Dylągowa, M. Filipowicz. – Lublin, 1994. – S. 96–97.

119. [Ред.:] В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ–Філадельфія, 1994. – 284 с. (Відповідальний редактор.)

120. [Ред.:] Наш Радавод: Мат-лы міжнар. навук. конф. «Царква і культура народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі XIII – пач. XX ст.». – Гродна, 1994. – 672 с. (Член редколегії.)

121. [Ред.:] Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – Т. 3. – 1994. – 134 с. (Випусковий редактор у співавторстві з Л. Довгою і О. Толочком.)

[1995]

122. Posłowie województw wołyńskiego, kijowskiego i bractawskiego na sejmach Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (próba portretu zbiorowego) // Społeczeństwo obywatelskie i jego reprezentacja (1493–1993) / Red. Juliusz Bardach. – Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1995. – S. 88–93.

123. Niespodzianki ukraińskiej historii przedstawionej po-łacinie («Camoenae Borysthenides» Jana Dąbrowskiego) // Łacina w Polsce. Zesz. 1–2: Między Slavia Latina i Slavia Orthodoxa / Red. Jerzy Axer. – Warszawa: Wyd-wo Warszawskiego Uniwersytetu, 1995. – S. 45–54.

124. Szlachcic «łaciński» czy «łatynizujący» (uwagi o polskojęzycznym poemacie z Wołynia z 1585 roku) // Łacina w Polsce. Zesz. 1–2: Między Slavia Latina i Slavia Orthodoxa / Red. Jerzy Axer. – Warszawa: Wyd-wo Warszawskiego Uniwersytetu, 1995. – S. 55–59.

125. Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 68–76.

126. Символ «Богохранимого града» у київській пропаганді 1620–1640-х років // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. 4. – 1995. – С. 52–75.

127. [Голос у дискусії:] Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління: Матеріали Перших Берестейських читань / Red. Борис Гудзяк, Олег Турій. – Львів, 1995. – С. 132–134.

128. [Голос у дискусії:] Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали Круглого столу істориків України: Львів – Брюховичі, 27 серпня 1993 року. – Львів, 1995. – С. 62–63.

129. [Ред.:] Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту / Підг. О. В. Тодійчук, В. В. Страшко, Р. І. Осташ, Р. В. Майборода. – Київ: Наукова думка, 1995. – 587 с. (Член редколегії.)

130. [Ред.:] Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – Т. 4. – 1995. – 125 с. (Випусковий редактор у співавторстві з Л. Довгою і О. Толочком.)

[1996]

131. У пошуках витоків: проблеми білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991–1992 рр. // Історія, історіософія, джерелознавство: Історичний збірник Республіканської Асоціації Українознавців / Red. Л. Довга, Н. Яковенко. – Київ, 1996. – С. 112–137.

132. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої Польсько-української наукової зустрічі / За ред. Леоніда Зашкільняка. – Львів: Видавництво Львівського ун-ту, 1996. – С. 21–30.

133. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. – 1996. – № 4. – С. 118–126.

134. Історія пізнавана й непізнавана // День. – 1996. – № 3. – 25 вересня. – С. 6.

135. L'image de l'Ukraine dans l'imagination Européenne du XVIe au XVIIIe siècle // Regards sur l'indomptable Europe du Centre-Est du XVIIIe siècle à nos jours. Actes du colloque Villeneuve-d'Asq, 20–23 Septembre 1993 / Textes réunis par J. Kloczowski, D. Beauvois, Y.-M. Hilaire. – Lille, 1996. – P. 261–265.

136. Витоки роду Немиричів // *Marra Mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів – Київ – Нью-Йорк, 1996. – С.156–177.

137. Вшанування Грушевського – підсвідома спроба захиститися від майбутнього // *День*. – 1996. – № 21. – 20 листопада. – С. 6.

138. Несподіванки української історії, викладеної по-латині (до перечитання «*Samoenae Bogysthenides*» Йоана Домбровського) // *Діалог культур*. Матеріали Перших наук. читань пам'яті Дмитра Чижевського: Кіровоград – Київ, 17–19 жовтня 1994 р. / Ред. Л. Довга, Н. Яковенко. – Київ, 1996. – С. 109–119.

139. [Голос у дискусії:] Держава, суспільство і церква в Україні у XVII столітті: Матеріали Других Берестейських читань / Ред. Борис Гудзяк, Олег Турій. – Львів, 1996. – С. 30–33, 72–75, 118–121, 172–175.

140. [Рец. на «Беларускі Гістарычны Агляд». – Вип. 1–3. – 1994–1995:] Крок до оновлення історичної науки // *Генега*. – 1996. – № 4. – С. 195–198.

141. [Рец. на: «Беларускі Гістарычны Часопіс». – Вип. 1. – Мінск, 1993] // *Україна модерна*. – 1996. – № 1. – С. 199–204.

142. [Ред.:] Даніель Бовуа. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Переклад з французької Зої Борисюк. – Київ, 1996. – 415 с. (Наукова редакція у співавторстві з В. С. Шандрою; мовно-наукова редакція перекладу.)

143. [Ред.:] *Діалог культур*. Матеріали Перших наук. читань пам'яті Дмитра Чижевського: Кіровоград – Київ, 17–19 жовтня 1994 р. – Київ, 1996. – 149 с. (Випусковий редактор у співавторстві з Л. Довгою.)

144. [Ред.:] *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. – Т.1. – Київ: Інститут української археографії НАНУ, 1996. – 429 с. (Член редколегії.)

[1997]

145. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття*. – Київ: Генега, 1997. – 311 с.

Рец.: Віталій Пономарьов. Спонування свободою // *Критика*. – 1997. – Ч. 1. – С. 38–39;

Рец.: Ольга Щодра // *Вісник Львівського університету*. Серія історична. – Вип. 33. – 1998. – С. 280–284;

Рец.: Андрэй Радаман // *Беларускі Гістарычны Агляд*. – Мінск, 1998. – Т. 5, сш. 2. – С. 523–527;

Рец.: Stanisław Stępień // *Przegląd Wschodni*. – Warszawa, 1998. – Т. V, z. 2 (18). – S. 361–362.

Рец.: Андрій Портнов. Історія, яка спонукає мислити // *Сучасність*. – 1998. – № 9. – С. 153–155;

Рец.: Олексій Толочко. The Good, the Bad and the Ugly // *Критика*. – 1998. – Ч. 7–8. – С. 24–31;

Рец.: Сергей Грабовский. История Украины без комплексов и брома // *Альтернатива*. – 1998. – № 13–14. – С. 13;

Рец.: Іван Глизь. Історія України, прочитана заново // *Вітчизна*. – 1998. – № 3–4. – С. 147–148;

Рец.: Krzysztof Pietkiewicz // *Roczniki Historyczne*. – Poznań, 1998. – R. LXIV. – S. 271–274;

Рец.: Яремчук В. «Новаторські» синтези: альтернатива національно-державній парадигмі історіописання // *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми*. – Львів, 2004. – С. 85–90.

146. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. // Київська старовина. – 1997. – № 1/2. – С. 11–27.
147. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII – початку XVIII ст.) // Генеза. – 1997. – № 1 (5). – С. 118–126.
148. Костянтин Острозький // Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Упор. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1997. – С. 68–76.
149. Дмитро Вишневецький // Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Упор. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1997. – С. 76–84.
150. Василь (Костянтин) Острозький // Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Упор. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1997. – С. 119–129.
151. Мелетій Смотрицький // Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Упор. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1997. – С. 168–173.
152. Брати/вороги, або Поляки очима українця XVII–XVIII століть // Незалежний культурологічний часопис «І». – 1997. – № 10. – С. 156–167.
153. [Голос у дискусії:] Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії: Київ – Седнів, 18–21 жовтня 1993 р. – Київ: Інститут української археографії НАНУ, 1997. – С. 408–413.
154. [Голос у дискусії:] Соціальна напруженість в українському суспільстві // Дух і літера. – 1997. – № 1–2. – С. 51–52.
155. [Рец. на: Зенон Когут. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – Київ: Основи, 1996]; Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів // Сучасність. – 1997. – № 9. – С. 145–149.
156. [Рец. на: Богдан Сушинський. Богдан Хмельницький – гнів і велич України. Есе // Вежа. – 1996. – № 3. – С. 159–203]; Навіщо казка про перевертня? // Вежа. – 1997. – № 6/7. – С. 198–206. (Повторно опубліковано у часописі «Критика»: 1997. – Ч. 2 (2). – С. 29–31.)
157. [Ред.:] Третій Міжнародний конгрес україністів: Харків, 26–29 серпня 1996 р. Історія. – Частина I. – Харків, 1997. – 258 с. (Відповідальний редактор.)
158. [Ред.:] Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упор. Т. Б. Ананьєвої. – Київ: Наукова думка, 1997. – 321 с. (Член редколегії.)
- [1998]**
159. Від видавців // Даніель Бовуа. Битва за землю в Україні, 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Переклад Зої Борисюк. – Київ: Критика, 1998. – С. 7–8.
160. Усход і Захід ва українськiм працьтаннi // Фрагменты філязофiї, культу-ралегiї, лiтаратуры: сярэднеэрапейскi культуруны агляд. – Мiнск, 1998. – № 1. – С. 51–56.
161. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. – 1998. – № 3–4. – С. 113–124.
162. Забобон про забобони // Критика. – 1998. – Ч. 11 (13). – С. 29.
163. [Ред.:] Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні, 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Переклад Зої Борисюк. – Київ: Критика, 1998. – 334 с. (Наукова та мовна редакція.)
164. [Ред.:] Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. 5. – 1998. – 127 с. (Випусковий редактор разом із Л. Довгою та О. Толочком.)
165. [Ред.:] Оксана Карліна. Історія середніх віків. Підручник для 7 класу середньої школи. – Київ: Генеза, 1998. – 399 с. (Науковий редактор.)

[1999]

166. Герої любі та не любі // Критика. – 1999. – Ч. 4 (18). – С. 18–21.
167. The Conversion of the Ukrainian Nobility – the Social-Cultural Aspect // Churches and Confessions in East-Central Europe in Early Modern Times. Proceedings of the Comission Internationale d’Histoire Ecclesiastique Comparee. Part 3 / Ed. by Hubert Łaszkiwicz. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – P. 78–85.
168. Ruś jako trzeci człón Rzeczypospolitej Obojga Narodów w myśli ukraińskiej pierwszej połowy XVII wieku // Unia Lubelska i jej tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej / Red. Jerzy Kłoczowski, Paweł Kras, Hubert Łaszkiwicz. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – S. 79–88.
169. Почти беспристрастно. Как Михаил Грушевский и Вячеслав Липинский создавали «национальную историю» // Родина. Российский исторический журнал. – Москва, 1999. – № 7. – С. 10–13.
170. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському / Ред. Ярослав Грицак, Ярослав Дашкевич. – Львів, 1999. – С. 86–97.
171. Польша і поляки в шкільних підручниках історії, або Тягар давнього і недавнього минулого // Україна і Польша у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. Конференція під патронатом прем’єр-міністрів України і Польщі: Київ, 25–27 червня 1999 р. – Київ, 1999. – С. 139–146.
172. Топос «з’єднаних народів» у письменстві кінця XVI – середини XVII ст. // Мандрівець. – 1999. – № 4. (Спеціальний випуск. Україна – Польша: діалог культур.) – С. 13–18.
173. Родинна хроніка останньої чверті XVI століття // Український археографічний щорічник. – Вип. 3/4. – 1999. – С. 406–433. (У співавторстві з В. І. Ульяновським.)
174. [Рец. на: Острозька Академія XVI–XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997]: Про енциклопедичну гарячку на прикладі однієї з енциклопедій // Український гуманітарний огляд. – Вип. 1. – 1999. – С. 190–199.
175. [Голос у дискусії:] Феномен популізму в пострадянському просторі: Матеріали українсько-білоруського семінару: Київ, січень 1999 р. / За ред. Олександра Гриценка. – Київ, 1999. – С. 76–77.
176. [Голос у дискусії:] Нова Європа на порозі третього тисячоліття // Дух і літера. – 1999. – № 5–6. – С. 206–207.
177. [Голос у дискусії:] Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвячених Михайлові Грушевському. – Львів, 1999. – С. 344–348.
178. [Ред.:] Каталог стародруків Центрального державного історичного архіву у м. Києві / Упор. Г. В. Боряк, О. Г. Полегайлов, І. О. Циборовська-Римарович, Н. М. Яковенко. – Київ: Інститут української археографії НАНУ, 1999. – 266 с. (Член редколегії.)
179. [Ред.:] Раїса Майборода. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. – Київ: Інститут української археографії НАНУ, 1999. – 312 с. (Відповідальний редактор.)
180. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 1. – 1999. – 269 с. (Головний редактор.)

181. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 2. – 1999. – 294 с. (Головний редактор.)

182. [Ред.:] Діалог культур. – Вип. 2. Святе Письмо в українських пам'ятках. – Київ: Інститут східноєвропейських досліджень НАНУ, 1999. – 359 с. (Член редколегії.)

[2000]

183. Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku / Przełożyły Ola Hnatiuk i Katarzyna Kotyńska. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 397 s.

184. Early Modern Ukraine between East and West: Projectories of an Idea // Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. Towards a Discipline of «Regionology» / Ed. by Kimitaka Matsuzato. – Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2000. – P. 50–69.

185. Espace national et représentations de la patrie dans l'Ukraine moderne // Les frontieres et l'espace national en Europe du Centre-Est. Exemples de quatre pays: Biélorussie, Lituanie, Pologne et Ukraine / Sous la direction de Jerzy Kłoczowski, Piotr Plisiecki, Hubert Łaszkiwicz. – Lublin, 2000. – P. 89–96.

186. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XI. – 2000. – С. 61–73.

187. Про «історичну пам'ять» та «історичні традиції» українців // Напередодні: Україна на рубежі тисячоліть. Експертні оцінки. – Київ: Фонд «Український вимір», 2000. – С. 6–19.

188. Modification du mythe national Ukrainien dans l'historiographie // Ukraine, renaissance d'un mythe national. Actes publiés sous la direction de Georges Nivat, Vilen Horsky et Miroslav Popovitch // Europa études. – Geneve, 2000. – nr 10. – P. 117–130.

189. Społeczeństwo, religia, kultura // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. Teresy Chynczewskiej-Hennel i Natalii Jakowenko. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – S. 111–151. (У співавторстві з Т. Хинчевською-Геннель.)

190. [Рец. на: Герої та знаменитості в українській культурі / Редактор-упорядник О. Гриценко. – Київ, 1999]: За что мы любим своих героев // Российско-украинский бюллетень. – Февраль. – Москва–Киев, 2000. – С. 109–110.

191. [Рец. на: В. А. Смолій, В. С. Степанков. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – Київ: Альтернативи, 1999]: У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – Вип. 3. – 2000. – С. 58–78.

192. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 3. – 2000. – 315 с. (Головний редактор.)

193. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 4. – 2000. – 291 с. (Головний редактор.)

194. [Ред.:] Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. Teresy Chynczewskiej-Hennel i Natalii Jakowenko. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 183 s. (Співредактор.)

[2001]

195. Політична культура еліт // Історія української культури: У 5 томах. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття / Гол. ред. Я. Д. Ісаєвич. – Київ: Наукова думка, 2001. – С. 359–372.

196. Реформа «Грецької» Церкви: унія, оновлення православ'я // Історія української культури: У 5 томах. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття / Гол. ред. Я. Д. Ісаєвич. – Київ: Наукова думка, 2001. – С. 505–530.

197. Протестантські і католицькі школи. Замоїська академія // Історія української культури: У 5 томах. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття / Гол. ред. Я. Д. Ісаєвич. – Київ: Наукова думка, 2001. – С. 575–591.

198. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 5. – 2001. – 319 с. (Головний редактор.)

199. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 6. – 2001. – 282 с. (Головний редактор.)

200. [Ред.:] Едвард Кінан. Російські історичні міфи / Переклад Віктора Шовкуна. – Київ: Критика, 2001. – 273 с. (Науковий редактор.)

[2002]

201. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – 415 с.

Рец.: В. Пономарьов. Відтворювання світу // Книжник-Ревю. – 2002. – № 8 (41) (квітень). – С. 6;

Рец.: К. Дикань. Історія, що пройшла паралельно // Український Best. Книжка року'2002. – Київ: Книжник-Ревю, 2003. – С. 231–232;

Рец.: М. Назаренко. Сходами Ешера // Український Best. Книжка року'2002. – Київ: Книжник-Ревю, 2003. – С. 233–234;

Рец.: С. Удовик. Чи є в Україні національна ідея // Український Best. Книжка року'2002. – Київ: Книжник-Ревю, 2003. – С. 234–235;

Рец.: Teresa Chynczewska-Hennel // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Warszawa, 2003. – Т. XLVII. – S. 239–244;

Рец.: Henryk Gmiterek // Res Historica. – Lublin, 2004. – Zeszyt 17: Z dziejów Lubelszczyzny w okresie od XVI do XVIII wieku. – S. 192–193;

Рец.: Piotr Borek. Druga twarz Ukrainy // Terminus. Półrocznik poświęcony tradycji antycznej w kulturze europejskiej. – Kraków, 2005. – R. VI, zes. 2. – S. 71–84;

Рец.: Serhii Plokhly. Imagining Early Modern Ukraine: The «Parallel World» of Natalia Jakovenko // Harvard Ukrainian Studies. – 2001. – Vol. XXV, No. 3/4. – P. 267–280;

Рец.: (переклад англійської версії): Сергій Плохій. Уявляючи ранньомодерну Україну // Критика. – 2005. – Ч. 9 (95). – С. 27–30.

202. Латинська мова. Підручник для студентів та аспірантів історичних факультетів. Вид. 2-ге, доповнене і перероблене. – Львів: Український Католицький Університет, 2002. – 468 с. (У співавторстві з В. М. Мироною.)

203. Війна як ремесло, або Ще раз про козацькі війни середини XVII століття // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 2002. – Rocznik CIX, nr 3. – S. 119–133.

204. Одна Клію, дві історії // Критика. – 2002. – Ч. 12 (62). – С. 12–14.

205. Руська (Волинська) Метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. – Київ, 2002. – 983 с. (Співупорядник і співредактор разом з Г. В. Боряком, Л. Я. Демченко, В. М. Кравченком, П. Грімстед-Кеннеді та ін.)

206. [Рец. на: Andrzej Sulima Kamiński. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505–1795. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000; Генадзь Сагановіч. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя. – Мінск, 2001]: «Ничого не маєт бити дорожшого над вольность» // Український гуманітарний огляд. – Вип. 7. – 2002. – С. 11–38.

207. [Рец. на: Serhii Plokhly. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. New York: Oxford University Press, 2001]: Ідентичність чи ідентичності, або Про мозаїку українського простору XVII століття // Український гуманітарний огляд. – Вип. 8. – 2002. – С. 29–54.

208. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 7. – 2002. – 292 с. (Головний редактор.)

209. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 8. – 2002. – 272 с. (Головний редактор.)

[2003]

210. O pamięci i tradycji historycznej // *Przegląd Polityczny*. – Gdańsk, 2003. – nr 59. – S. 96–104.

211. *The Events of 1648–1649: Contemporary Reports and the Problem of Verification* // *Jewish History*. – 2003. – Vol. 17, No. 2 (Special issue: Gezeirot Ta'h: Jews, Cossacks, Poles and Peasants in 1648 Ukraine). – P. 165–178.

212. «Украина между Востоком и Западом»: проекция одной идеи // *Ab imperio: Теория и история национализма в постсоветском пространстве*. – Казань, 2003. – № 2. – С. 395–426.

213. Дилема «наука – дороге сердцю істини» в українській історіографії // Ідентичність і місія Українського католицького університету: Доповіді, промови і дискусії інавгураційних урочистостей 25–29 червня 2002 року. – Львів, 2003. – С. 40–49.

214. *La fede del vicino: relazioni tra ortodossi, cattoloci e protestanti in Ucraina nel XVI e XVII secolo* // *L'età di Kiev e la sua eredità nell'incontro con l'Occidente. Atti del Convegno. Vicenza, 11–13 aprile 2002* / A cura di Gabriele De Rosa e Francesca Lomastro. – Roma: Viella, 2003. – P. 181–194.

215. [Рец.: переклад однойменної рецензії з «Українського гуманітарного огляду»: 2002. – Вип. 7] Нічога не має быць дарожшага над вольнасць // *ARCHE*. – Мінск, 2003. – № 1 (24). – С. 72–86.

216. [Голос у дискусії:] Діалоги на межі століть: Стенограми міждисциплінарних семінарів імені Івана Лисяка-Рудницького. – Київ, 1996–2000 рр. / Упорядники: Володимир Кулик та Леонід Фінберг. – Київ: Дух і літера, 2003. – С. 50–51, 106–107, 152, 171–172, 282–283, 379–384, 404–405, 462–465.

217. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 9. – 2003. – 282 с. (Головний редактор.)

218. [Ред.:] Липинський В. Листування. – Т. 1. А – Ж // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – Київ – Філадельфія: Смолоскип, 2003. – 959 с. (Мовний редактор.)

[2004]

219. Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (остання третина XVI – середина XVII століття) // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-ліття. – Т. 1. – Львів, 2004. – С. 320–357.

220. Комментарии [1–3, 5–7, 23, 30–32, 36–39, 41, 82, 93, 95, 103, 115–123, 126–127, 130–136, 139, 143, 150, 271–274, 300–301, 309, 315–318, 327–329, 349, 358–366, 369–386, 388–411, 414–426, 438] // Гийом Левассер де Боплан. Описание Украины, нескольких провинций Королевства Польского, которые тянутся от границ Московии до границ Трансильвании, вместе с их обычаями, способом жизни и ведения

войн / Перевод французского издания 1660 г. З. П. Борисюк; Редакция перевода А. Л. Хорошкевич, Е. Н. Ющенко. — Москва: Древлехранилище, 2004. — С. 373–494.

221. Jaka wojnę opisuje Szymon Pecalides w poemacie «De bello Ostrogiano» (1600) // *Łacina jako język elit / Konsercja i redakcja naukowa Jerzy Axer.* — Warszawa: Wyd-wo DIG, 2004. — S. 271–293.

222. Розколективізація історії // *Критика.* — 2004. — Ч. 9–10 (83–84). — С. 35.

223. «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società / A cura di Giovanna Siedina.* — Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004. — P. 7–37.

224. Кого топчуть коні звитяжного Корибута: До загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. «*Maiores Wiszniewiecciorum*» // *Journal of Ukrainian Studies.* — 2004. — Summer–Winter. — P. 191–217.

225. У пошуку меценатів та патронів (Могилянський панегірик 1648 р. на честь князя Яреми Вишневецького) // *Наукові записки НаУКМА.* — Т. 35: Київська Академія. — 2004. — С. 4–15.

226. До історії правосвідомості української еліти: обіг правничої літератури в другій половині XVI — середині XVII ст. (Волинь і Наддніпрянщина) // *States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslav Pelenski / Ed. Janusz Duzinkiewicz, Myroslav Popovych, Vladyslav Verstiuk, Natalia Yakovenko.* — New York: Ross Publishing Inc., 2004. — P. 1201–1225.

227. [Ред.:] До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-ліття. — Т. 1–2. — Львів, 2004. — 849 с.; 655 с. (Член редколегії.)

228. [Ред.:] Київська Академія. — Вип. 1. (Наукові записки НаУКМА. — Т. 35.) — 2004. (Головний редактор, редактор-упорядник у співавторстві з М. В. Яременком.)

229. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. — Вип. 10. — 2004. — 302 с. (Головний редактор.)

230. [Ред.:] *States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslav Pelenski / Ed. by Janusz Duzinkiewicz, Myroslav Popovych, Vladyslav Verstiuk, Natalia Yakovenko.* — New York: Ross Publishing Inc., 2004. — 1288 p. (Співредактор.)

[2005]

231. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-е, перероблене та розширене. — Київ: Критика, 2005. — 582 с.

Рец.: Д. Валдес. Научный бестселлер об украинской истории // *Комментарии. Деловой и общественно-политический еженедельник.* — 2006. — № 3 (16);

Рец.: Г. Каневська. Свято на вулиці історії // *Друг читача.* — № 16 (25 серпня — 7 вересня 2006 р.). — С. 9;

Рец.: А. Gil // *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej.* — Lublin, 2005. — R. 3. — S. 247–249.

232. Латинська мова. Підручник для студентів та аспірантів історичних факультетів. Вид. 3-є. — Київ: Знання, 2005. — 372 с. (У співавторстві з В. М. Мироною.)

233. Ранньомодерна українська історія: спірні питання опису і методології // *Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. Матеріали науково-методологічного семінару / Ред. Г. В. Касьянов.* — Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. — С. 56–85.

234. Життєпростір versus ідентичність українського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича) // *Україна XVII століття: суспільство, філософія, куль-*

тура. Збірник наукових праць пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик / Ред. Л. Довга, Н. Яковенко. – Київ: Критика, 2005. – С. 475–509.

235. Кого топчуть коні звияжного Корибута: До загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. «*Maiores Wiszniewiecciorum*» // Synopsis. Essays in Honor of Zenon E. Kohut / Eds. Serhii Plokyh and Frank Sysyn. – Edmonton: University of Alberta, 2005. – Р. 191–218.

236. Давня Річ Посполита – наша / не наша традиція // Нова Польща: Спеціальний український номер. – Варшава, 2005. – С. 85–87.

237. Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України // Доба: Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. – 2005. – № 2. – С. 23–25.

238. Образ сусіда в українських підручниках з історії // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. Спецвипуск «Проблеми змісту шкільного курсу нової історії». – 2005. – № 34–36. – С. 73–82.

239. [Переклад:] Ежи Ключовський. Історія Польщі до кінця XV століття. Переклала Наталя Яковенко. – Люблін, 2005. – 236 с.

240. [Ред.:] Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Збірник наукових праць пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. – Київ: Критика, 2005. – 580 с. (Редактор-упорядник у співавторстві з Л. Довгою.)

241. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 11. – 2005. – 267 с. (Головний редактор.)

[2006]

242. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 3-є. – Київ: Критика, 2006. – 582 с.

243. Нариси кризової історіографії // Критика. – 2006. – Ч. 1–2 (99–100). – С. 23–27.

244. Потрапили в історію // Критика. – 2006. – Ч. 7–8 (105–106). – С. 22–25. (У співавторстві з О. Толочком.)

245. Топас «аб'яднаних народау» у панегіриках князям Астрожським і Заслауським // Палітычная сфера. – Мінск, 2006. – № 6. – С. 49–59. (Переклад з української за книжкою: Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ: Критика, 2002.)

246. Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським // Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур / Ред. Володимир Федоров, Ігор Тесленко. – Ізяслав–Острог, 2006. – С. 150–171. (Передрук з книжки: Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ: Критика, 2002.)

247. Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «*De bello Ostrogiano*» // Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур / Ред. Володимир Федоров, Ігор Тесленко. – Ізяслав–Острог, 2006. – С. 172–190. (Передрук з книжки: Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ: Критика, 2002.)

248. Жизненное пространство versus идентичность руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна//Йоакима Ерлича) // *Ab imperio*. – Казань, 2006. – № 4. – С. 101–136. (Переклад однойменної статті у збірнику «Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура...». – Київ: Критика, 2005. – С. 475–509.)

249. [Рец. на: Петро Кулаковський. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – Київ, 2006]: Довге чвертьстоліття модернізації // Український гуманітарний огляд. – Вип. 12. – 2006. – С. 37–47.

250. [Ред.:] Київська Академія. – Вип. 2–3. – 2006. – 275 с. (Головний редактор, редактор-упорядник у співавторстві з М. В. Яременком.)

251. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 12. – 2006. – 275 с. (Головний редактор.)

[2007]

252. Вступ до історії. – Київ: Критика, 2007. – 375 с.

Рец.: Леонід Зашкільняк // Вісник Наукового товариства імені Т. Шевченка. – 2009. – Ч. 41. – С. 54–55;

Рец.: Войцех Вжосек. Handbücher або Grundrisse // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник / За ред. Володимира Кравченка. – Вип. 13–14. – 2009. – С. 345–357;

Рец.: Handbücher або Grundrisse... Wstęp o *Wstępie do historii* // Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne. – 2010. – Vol. 1. – S. 145–157. (Доповнена версія попередньої рецензії);

Рец.: Михаїл Кром. Ремесло історика: нотатки про нову книгу Наталі Яковенко // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник / За ред. Володимира Кравченка. – Вип. 13–14. – 2009. – С. 358–366;

Рец.: Александр Філюшкін. З чого починається «Вступ до історії» // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник / За ред. Володимира Кравченка. – Вип. 13–14. – 2009. – С. 367–369;

Рец.: Володимир Скляк. Між історіографією та філософією історії // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник / За ред. Володимира Кравченка. – Вип. 13–14. – 2009. – С. 370–376;

Рец.: С. І. Посохов. Розмова про себе та свій фах // Харківський історіографічний збірник. – Вип. 10. – 2010. – С. 368–371;

Рец.: Лилия Бережная // *Ab imperio*. – Казань, 2011. – № 1. – С. 354–362.

253. Одна Клио, две истории // Отечественные записки. – Москва, 2007. – № 1. – С. 109–117. (Переклад однойменної статті у часописі «Критика»: 2002. – Ч. 12 (62). – С. 12–14.)

254. Академічний підручник: канон і новація // Критика. – 2007. – Ч. 7–8 (117–118). – С. 10–13.

255. Від редактора // Даніель Бовуа. Російська влада та польська шляхта в Україні, 1793–1830 / Пер. Зоя Борисюк. – Львів: Кальварія. – С. 7–10.

256. Klio w gabinecie genialnego pisarza // Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: Z kim i przeciw komu? Warszawa – Kiejdany – Łuck – Zbaraż / Koncepcja i redakcja naukowa Tadeusz Bujnicki i Jerzy Axer. – Warszawa: Wyd-wo DiG, 2007. – S. 289–290.

257. Rekonkwista Ukrainy – Gogol przeciw Sienkiewiczowi // Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: Z kim i przeciw komu? Warszawa – Kiejdany – Łuck – Zbaraż / Koncepcja i redakcja naukowa Tadeusz Bujnicki i Jerzy Axer. – Warszawa: Wyd-wo DiG, 2007. – S. 319–321.

258. O tożsamości Rusinów // Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: Z kim i przeciw komu? Warszawa – Kiejdany – Łuck – Zbaraż / Koncepcja i redakcja naukowa Tadeusz Bujnicki i Jerzy Axer. – Warszawa: Wyd-wo DiG, 2007. – S. 336–338.

259. Жарти зі смертю (пародійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності) // *Confraternitas*: Ювілейний збірник на по-

шану Ярослава Ісаєвича. — Львів: Інститут українознавства НАНУ, 2006–2007. — С. 268–281.

260. [Голос у дискусії:] Україна — Росія: діалог історіографій. Матеріали міжнародної наукової конференції / Ред. В. Ф. Верстюк, В. М. Бойко, С. А. Леп'явко, С. М. Плохій. — Чернігів: Деснянська правда, 2007. — С. 74.

261. [Ред.:] Даніель Бовуа. Російська влада та польська шляхта в Україні, 1793–1830 / Пер. Зоя Борисюк. — Львів: Кальварія. — 295 с. (Наукова і мовна редакція.)

262. [Ред.:] Київська Академія. — Вип. 4. — 2007. — 208 с. (Головний редактор, редактор-упорядник у співавторстві з М. Л. Ткачук та М. В. Яременком.)

[2008]

263. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. Вид. 2-ге, переглянуте і виправлене. — Київ: Критика, 2008. — 470 с.

264. Київ під шатром Свентольдичів (могилянський панегірик «*Tentoria venientium Kioiviam*» 1646 р.) // *Nel mondo degli Slavi. Incontri e dialoghi tra culture. Studia in onore di Giovanna Brogi Berkoff / A cura di Maria di Salvo, Giovanna Moracci, Giovanna Siedina.* — Firenze: Firenze University Press, 2008. — Vol. 1. — P. 297–311. (Статтю передруковано під тією ж назвою з незначними розширеннями у часописі «Київська Академія»: Вип. 7. — 2009. — С. 5–17.)

265. Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів у першій половині XVII ст. (спроба «колективного портрета») // *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка.* — Т. 256. — 2008. — С. 163–190.

266. «Образ себе» — «образ іншого» у шкільних підручниках з історії // *Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України.* — Київ: Український Інститут національної пам'яті, 2008. — С. 119–127.

267. Книжка про незвичні речі // Катерина Диса. Історія з відьмами: Суди про чари в українських воеводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століть. — Київ: Критика, 2008. — С. 281–284.

268. Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могилянської колегії на університет) // *350-letcie Unii Hadziackiej (1658–2008) / Pod red. Teresy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego.* — Warszawa: DiG, 2008. — S. 305–326. (Статтю передруковано під тією ж назвою з незначними розширеннями у часописі «Київська Академія»: Вип. 9. — 2011. — С. 5–24.)

269. Передмова // *Золоте яблуко. Багатокультурна спадщина давньої Речі Посполитої в Україні. Фотоальбом Сергія Тарасова.* — Київ: ST, 2008. — С. 5.

270. [Голос у дискусії:] Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід. Матеріали Круглого столу: 24 вересня 2008 р. — Дніпропетровськ: Герда, 2008. — С. 19–20, 54–57, 61–63.

271. [Ред.:] Київська Академія. — Вип. 5. — 2008. — 173 с. (Редактор-упорядник у співавторстві з М. Л. Ткачук та М. В. Яременком.)

272. [Ред.:] Київська Академія. — Вип. 6. — 2008. — 218 с. (Редактор-упорядник у співавторстві з Л. М. Довгою та М. В. Яременком.)

273. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. — Вип. 13. — 2008. — 231 с. (Головний редактор.)

274. [Ред.:] Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. — Київ: Український інститут національної пам'яті, 2008. — 127 с. (Упорядник і редактор.)

[2009]

275. Латинська мова. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 4-те. – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2009. – 455 с. (У співавторстві з В. М. Мироною.)
276. Choice of Name versus Choice of Path: The Names of Ukrainian Territories from the Late Sixteenth to the Late Seventeenth Century // *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography* / Ed. by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. – Budapest–New York: Central European University Press, 2009. – P. 117–148.
277. [Українська версія цієї ж статті:] Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // *Міжкультурний діалог*. – Т. 1: Ідентичність / Ред. Олена Бетлій, Катерина Диса. – Київ: Дух і літера, 2009. – С. 57–95.
278. A «Portrait» and «Self-Portrait» of the Borderlands: The Cultural and Geographic Image of «Ukraine» in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries // *Journal of Ukrainian Studies*. – 2008–2009. – Vol. 33–34: Tentorium Honorum. Essays Presented to Frank E. Sysyn on His Sixtieth Birthday. – P. 487–502.
279. «Польша» и «Литва»: семантика пространств взглядом из Киева (середина XIX – начало XX в.) // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai* / Red. Alfredas Bumblauskas, Grigorijus Potašenko. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009. – S. 213–235.
280. Проти стереотипів. Візія історії в шкільних та академічних підручниках // *Європа: минуле і майбутнє. Матеріали міжнар. конференції пам'яті Єжи Гедройця: Київ, 24–26 листопада 2006 р.* / Упор. Оля Гнатюк, Андрій Мокроусов. – Київ: Критика, 2009. – С. 203–214.
281. Лікнеп для професора // *Дзеркало тижня*. – 2009. – № 8 (736). – 7–13 березня. – С. 14.
282. Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії) // *Український гуманітарний огляд*. – Вип. 14. – 2009. – С. 9–42.
283. Приймаючи боронюсь... // *Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник* / За ред. Володимира Кравченка. – Вип. 13–14. – 2009. – С. 377–380.
284. Київ під шатром Свентольдичів (могилянський панегірик «Tentoria venienti Kioviat» 1646 р.) // *Київська Академія*. – Вип. 7. – 2009. – С. 5–17.
285. Концепція та програми викладання історії України в школі (проект). – Київ: Український інститут національної пам'яті, 2009. – С. 12–16 (III–IV розділи концепції); С. 18–56 (програми для 5–8 класів); С. 57–90 (програми для 9–10 кл.). (У співавторстві з І. Б. Гиричем та В. В. Верстюком.)
286. [Ред.:] Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні: Матеріали III Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Зведення та упорядкування пропозицій: Наталя Яковенко. – Київ: Український інститут національної пам'яті, 2009. – 27 с. (Упорядник-редактор.)
287. [Ред.:] Київська Академія. – Вип. 7. – 2009. – 175 с. (Головний редактор, редактор-упорядник у співавторстві з М. Л. Ткачук та М. В. Яременком.)
288. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 14. – 2009. – 295 с. (Головний редактор.)

[2010]

289. Druga strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI–XVII wieku / Przekład Katarzyna Kotyńska. Redakcja naukowa Teresa Chynczewska-Hennel. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2010. – 459 s.

290. «Про Україну можна без краю...»: зміни у сприйнятті польськими істориками минулого давньої України // Український гуманітарний огляд. – Вип. 15. – 2010. – С. 79–103.

291. Просторові координати підручників історії України (самодостатність «у Європі» чи «від Європи»?) // Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центрально-Східної Європи. – Київ: Видавництво «К.І.С.», 2010. – С. 227–243.

292. Долаючи «підлі часи» (пам'яті Ярослава Ісаєвича) // Український тижень. – 2010. – № 27. – С. 55.

293. Pu historyków – tyle unii. Uwagi z okazji 440-lecia unii lubelskiej // Unia lubelska. Dziedzictwo wielu narodów / Red. Andrzej Gil. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2010. – S. 35–60. (Скорочений переклад статті з «Українського гуманітарного огляду»: Вип. 14. – 2009. – С. 9–42.)

294. Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів у першій половині XVII ст. (спроба «колективного портрета») // Homo Historicus 2009. Гадавек антрапалагічної гісторії / Ред. А. Ф. Смаленчук. – Вільнюс: ЕГУ, 2010. – С. 54–87. (Передрук статті із «Записок Наукового Товариства імені Т. Шевченка»: Т. 256. – 2008. – С. 163–190.)

295. Внесок геральдики у творення «території з історією» (геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI – середини XVII ст.) // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – Т. 260, кн. 1. – 2010. – С. 274–298.

296. Післямова // Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. – Київ: Дух і літера, 2010. – С. 155–166.

297. [Ред.:] Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. – Київ: Дух і літера, 2010. – С. 179. (Науковий редактор перекладу і автор коментарів.)

298. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 15. – 2010. – 212 с. (Головний редактор.)

299. [Ред.:] Київська Академія. – Вип. 8. – 2010. – 169 с. (Головний редактор, редактор-упорядник у співавторстві з М. Ткачук і М. Яременком.)

[2011]

300. Historia Ukrainy do 1795 roku / Tłumaczenie Anna Babiak-Owad, Katarzyna Kotyńska. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – 563 s. (Переклад «Нарису історії середньовічної та ранньомодерної України» за виданням: Київ: Критика, 2006.)

301. Najnowsza ukraińska synteza dziejów Polski: średniowiecze i czasy nowożytne – próba nowego ujęcia // Widziane z zewnątrz. I Kongres zagranicznych badaczy dziejów Polski. – Т. 1 / Red. Michał Baczkowski, Tomasz Gaşowski, Andrzej Nowak, Zenon Piech, Bogdan Szlachta. – Warszawa: DiG, 2011. – S. 157–167.

302. «Погреб тілу моему вибираю с предки моими»: місця поховань волинських князів у XV – середині XVII ст. // Actes testantibus: Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 2011. – С. 784–808.

303. Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могилянської колегії на університет) // Київська Академія. – Вип. 9. – 2011. – С. 5–24.

304. Від редактора // Анджеј Сулима Камінський. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. – Київ: Наш час, 2011. – С. 7–11.

305. Русь: Становлення держави та її соціально-політичний розвиток // Історичний атлас України. Найдавніше минуле (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / Автор-упорядник Юрій Лоза. – Київ: Мапа, 2011. – С. 143–147, 152–160, 164–166.

306. Wspólne dziedzictwo jako pole współpracy historyków polskich i ukraińskich // Szkice i eseje na dwudziestolecie Międzynarodowego Centrum Kultury. – Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2011. – S. 344–357.

307. Передмова // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали міжнародної конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. / Ред. Наталя Яковенко. – Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2011. – С. 5–8.

308. Шляхта // Політична енциклопедія / Ред. Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. – Київ: Парламентське видавництво, 2011. – С. 783–784.

309. [Ред.:] Анджеј Сулима Камінський. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. – Київ: Наш час, 2011. – 263 с. (Науковий редактор.)

310. [Ред.:] Київська Академія. – Вип. 9. – 2011. – 131 с. (Головний редактор, редактор-упорядник у співавторстві з М. Ткачук та М. Яременком.)

311. [Ред.:] Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали міжнародної конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. – Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2011. – 295 с. (Редактор-упорядник.)

[2012]

312. Імениті й безіменні на околиці Європи (Післямова) // Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття. – К., 2012. – С. 324–327.

313. [Ред.:] Київська Академія. – Вип. 10. – 2012. – 230 с. (Головний редактор, редактор-упорядник у співавторстві з М. Ткачук та М. Яременком.)

314. «Освоений простір»: місця поховань волинської шляхти (середина XVI – середина XVII ст.) // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel, Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy / Red. Mariusz R. Drozdowski, Wojciech Walczak, Katarzyna Wiszowata-Walczak-Białystok : IBNDKE, 2012. – S. 137–152.

315. Перед викликами часу: українська шляхта і православні ієрархи напередодні та в перше десятиліття козацьких воєн (1638–1658) // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди його 80-річчя. – Львів, 2012. – С. 482–497.

316. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – К.: Laurus, 2012. – 448 с.

317. Очерк истории Украины в Средние века и раннее Новое время / Авториз. пер. с укр. В. Рыжковского; научн. ред. перевода А. Толочко. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 768 с.: ил.

Частина I

Dedicatio

Сергій Плохій

**Наталя Яковенко:
портрет історика у зворотній перспективі**

Різні люди належать до різних епох. У декого є своя епоха, у декого — ні. У тих, у кого вона є, стосунки з нею можуть бути різними. Дехто живе у своїй епосі, дехто її випереджає, а дехто відкидає і воліє жити в омріяному минулому, як герої фільму Вуді Аллена «Північ у Парижі». Дехто стає жертвою перехідних епох, опинившись під колесами машини часу, яка відмовляється рухатися виважено та плинно і починає удавати з себе годинниковий механізм. Найщасливішим вдається пережити і перебороти чужу епоху та наблизити і сформувати свою, яка відтоді стає не тільки своєю. До невеликого кола цих останніх щасливців належить Наталя Яковенко.

Перше враження від ознайомлення з її академічною біографією, — ця людина сформувалася (не могла не сформуватися) у радянський час. Перше враження, яке виникає при ознайомленні з її науковим доробком, — ця людина так ніколи й не стала радянським істориком. Її метеоричне входження в історіографію — явище пострадянське не тільки хронологічно, а й за духом та змістом її внеску. Особиста і наукова доля Наталі Яковенко — це багато в чому історія визрівання, випростовування та входження у світ і свої права українського історіописання доби незалежності.

Цей нарис можна було б назвати більш традиційно — наприклад, «портрет на тлі епохи», та нам ідеться не стільки про створення парадної «парсуни на пошану», де тло стає цілком атрибутивним елементом, скільки про написання об'ємного портрета, у композиції якого задній план є не простою декорацією, а надзвичайно важливим і промовистим елементом розповіді: образ портретованої особи виопуклюється крізь призму доби, у яку ця людина живе, та ідей, які вона чи він сповідує і розвиває. З огляду правил мистецтва репрезентації тут немає нічого нового: «зворотну перспективу» широко застосовували у Візантії, а згодом до неї охоче вдавалися митці стародавнього Києва. Згідно із цим принципом старокиївські іконописці зображували виразнішими та більшими за розміром об'єкти, які були найдалше від них, а точка перетину паралельних прямих лежала не на лінії горизонту, а у очі митця чи глядача. Портрет у зворотній перспективі, таким чином, не тільки

виопуклює і виділяє те, що зазвичай є на задньому плані картини, а й підкреслює суб'єктивність бачення оповідача – промені, які відбиває зображувана постать, сходяться й інтерпретуються саме всередині авторського «я».

Розібравшись із жанром, перейдімо до відтворення й розгляду жанрово найважливішого, того, що традиційно було на задньому плані, а тепер висувається на передній, – інтер'єру епох та ідей. Усі вони пов'язані тут ниткою однієї наукової біографії і, зливаючись із нею, здатні перетворити сухі анкетні дані у тканину суспільного й інтелектуального життя особи, у нашому випадку – Наталі Яковенко¹.

Ритми Гомера

Наталя Яковенко народилася у жовтні 1942 року на Кіровоградщині. Ім'я «невинноубієнного» лідера ленінградських більшовиків, дане колишньому Єлисаветграду, стало, отже, дальнім фоном, а Друга світова війна – безпосереднім історичним тлом початку її життя. Степове село Микола-Бабанка, де Наталя Яковенко провела раннє дитинство, тоді належало до Райхскомісаріату Україна. З п'яти- і стокарбованцевих купюр на селян дивилися ледь усміхнена біля вадівчинка у хустинці та серйозний молодик із поглядом, спрямованим у світле майбутнє, – а поштові марки прикрашав профіль фюрера. Батьки Наталі, які до війни працювали у Києві, перебралися до колишнього маминого села. Після того як вдалося визволити з Дарницького табору смерті батька, Миколу Дмитровича (він потрапив у німецький полон разом з іншими киянами, мобілізованими у 41-му в Радянську армію), сім'я оселилася у хаті, яку колись реквізували у маминої родини під час розкуркулення. Батько працював у відновленому німцями колгоспі. Інженер-будівельник, який до того ж володів німецькою мовою, він займався спорудженням гребель. Здавалось, що родині невимовно пощастило: батько залишився живим після оточення й полону, а родичів не вивезли на роботи до Німеччини (як це сталося з багатьма іншими українцями). Ба більше: вперше після того, як розкуркулили їхню середняцьку родину і продали сусідці-«незаможниці» хату (тим часом родичі опинились у Донбасі, Харкові й Києві), сім'я знову зібралася разом у далекому степовому селі.

Того місяця, коли народилася Наталя Яковенко, 6-та армія генерала Фрідріха Паулюса штурмувала Сталінград. Мало хто сумнівався, що місто ось-ось опиниться у руках німців. У Києві зачинили музей переходової доби, звільнили його директора Олександра Оглоблина і усіх співробітників, серед яких була Наталя Полонська-Василенко – пізніше з нею будуть

---

¹ Автор висловлює ширю подяку Наталі Яковенко, Мирославу Мариновичу, Геннадію Боряку, Лесі Довгій, Наталці Старченко, Валерію Земі, Максиму Яременку, Віталію Михайловському, Оксані Задорожній і Тетяні Григор'євій за згоду відповісти на питання, які виникли при написанні цього нариса. Атрибуція цитат з їхніх листів дається у тексті статті. Примітки переважно обмежуються опублікованими інтерв'ю і працями Наталі Яковенко, а також працями її коментаторів та критиків.

порівнювати Наталю Яковенко. Еріх Кох, який керував Райхскомісаріатом з Кенігсберга й Рівного, якось сказав: якщо знайдеться українець, гідний сісти зі мною за один стіл, його доведеться розстріляти. У Райхскомісаріаті українську мову проголосили державною поруч з німецькою, місцева поліція носила синьо-жовті нашивки, але ця символіка відбивала будь-що, тільки не реалії життя. Навесні 1942 року в Бабиному Яру було розстріляно Олену Телігу й десятки інших провідників українського руху. Поліція, яку окупаційна влада залучала до «остаточного розв'язання» єврейського питання, боролася також з радянськими партизанами й українськими націоналістами та відправляла українську молодь на примусову працю до Німеччини. Край готували до прилучення до Райху як сільськогосподарську колонію. Повернення радянської влади, на поразку якої сподівалося чимало селян на початку війни, тепер більшість сприймала як справжнє визволення.

Але радість від повернення наших, як називали у Миколо-Бабанці Червону армію, тривала недовго — усіх чоловіків, яким вдалося уникнути смерті у німецькому полоні й пережити окупацію, мобілізували на фронт і тут-таки кинули у бій: без навчання, без обмундирування, майже не озброєних. Серед мобілізованих «чорнопіджачників» — їх навіть не перевдягли у військову форму — був і батько Наталі Яковенко. Незабаром мама, як і інші жінки у селі, чиїх чоловіків і синів забрали в армію визволителі, отримала повідомлення, що її чоловік «пропав безвісти». Ніхто з мобілізованих не повернувся додому. Наталя Яковенко осиротіла, не маючи і двох років. Історичне тло війни стало першим тлом її життя. Один з ранніх дитячих споминів Наталі Яковенко — жінки, які збиралися у їхній хаті жорнувати. Обговорювали те, що боліло і про що не могли говорити відкрито: розкуркулення, голод, вислання, облави на чоловіків після повернення Червоної армії. Тоді Наталя Яковенко вперше почула слово «вурдалака». Говорили про Сталіна. Коли вона спитала, що те слово означає, на неї сердито цитькнули. Розмови у хаті і поза нею — це були зовсім різні речі. Приватна історична пам'ять і родинний історичний наратив так само відрізнялися від офіційної пам'яті й історичного наративу, як реальне селянське життя від картин безхмарного добробуту у повоєнному блокбастері «Кубанські козаки». Світ приватний і публічний не тільки існували окремо, а й кричущо конфліктували.

Перше чітке усвідомлення того, що навколишній світ ділиться не лише на приватне і публічне, а ще й на міське і сільське, українське і російське, прийшло, коли мама повернулася до Києва і забрала туди доньку-третьокласницю. Наталя Яковенко пішла до української школи, а російську мову вулиці засвоїла, навіть не помітивши лінгвістичного бар'єра. «Просвітили» ж її у рідному селі, куди вона повернулася на канікули і побігла гратися з друзями. Місцевий заводій, почувши, що вона перейшла на російську, ляснув її по обличчю. «Ви бачили, хлопці, — звернувся він до свого гурту, — зиму пробула у Києві, а вже “штокає” і “какає”!» Пізніше Наталя Яковенко з гумором згадувала: «Закон честі зобов'язував вступити в бійку, але я не вступила, бо різко відчула всю глибину свого падіння». Ішлося, звичайно, не просто

про мову, ішлося про культурний код, про прірву між україномовним селом і російськомовним або суржикомовним містом і несвідому «зраду» колишніх друзів. У Києві Наталя Яковенко, у родині якої були не тільки українці, а й росіяни та молдавани, розмовляла «як усі», тобто російською, але закінчила українську школу і, коли настав час думати про дальшу освіту, вступила на українське відділення Київського університету імені Тараса Шевченка. У студентські роки говорити українською стало для неї справою принципу.

Йшов 1962 рік, коли Наталя Яковенко вперше переступила поріг Київського університету. У місті вже два роки діяв клуб творчої молоді – осередок руху, який згодом дістав назву шістдесятників. Того року його провідники Іван Драч і Микола Вінграновський видали свої перші поетичні збірки. У повітрі віяло «відлигою» і початком українського культурного відродження, але першокурсницю українського відділення захопила інша романтика: на лекціях молодий викладач латини Станіслав Семчинський читав напам'ять грецькою уривки з «Іліади» Гомера. Ритм поезії і мелодика незнаної мови заповнили уяву молодої студентки, яка будь-що вирішила навчитися греки. Шоправда, у Києві греку не викладали, тому, дочекавшись кінця навчального року, вона поїхала вступати на класичне відділення Львівського університету, полишивши не тільки рідне місто і маму, а й потенційно блискучу спортивну кар'єру. На той час вона вже двічі ставала чемпіонкою України з академічного веслування: один раз у юнацьких змаганнях у вісімці і вдруге в юніорських змаганнях у четвірці. Галицький Львів не мав традиції академічного веслування, зате мав іншу університетську традицію, якої бракувало столиці Радянської України, – відділення класики і школу класицистів, що сягала ранньомодерних часів. Наталя Яковенко зважилась промінати дух київських гребців на дух гребців з «Іліади».

Та виявилось, що йти за ритмами Гомера й романтичним покликом душі майже так само небезпечно, як відгукнутися на голос Сирени. У Львові не чекали на молоду киянку. Вона склала іспити і пройшла за конкурсом на перший курс, але декан відмовлявся її зараховувати: чимало іспитів першого курсу вона вже склала, а для другого їй не вистачало греки, німецької і ще кількох предметів. Коли після скарг до Києва дівчину таки зарахували на другий курс, декан поздоровив її зі вступом, попередивши, що її перемога триватиме не далі як до 1 грудня – терміну, до якого слід було скласти всі академічні заборгованості.

Він припустився тактичної помилки, – згадувала пізніше Наталя Яковенко. – Якби не ця фраза, я, мабуть, не подумала б і греку з нуля, і німецьку з нуля, і грецьку й римську історії, і обидві літератури. Але я розсердилася, і перемога стала справою честі. Все, крім німецької, я посклала на п'ятірки й радісно втерла йому носа.

У Львові з романтичної бунтівниці формувалася особа, яка могла не тільки наполягати на своєму, а й досягати того, що вважала своїм. Сильний характер і незаперечні інтелектуальні здібності допомагали здобувати нові перемоги, авторитети значили дедалі менше. Крім, здається, одного. Іван

Андрейчук, куратор групи з семи класицистів, до якої зарахували Наталю Яковенко, теж не визнавав авторитетів і цим завоював довіру молодій студентки, яка крокувала бруківкою Львова не тільки з заліковкою круглої відмінниці, а ще й з сигаретою в зубах і одягнувшись у брюки замість спідниці. Пізніше вона зізнавалася, що саме Іван Андрейчук посприяв тому, що «сповнений підліткового протесту дітлашок став критично мислячою людиною».

Уродженець Станіславщини, випускник Долинської гімназії, а потім Львівського університету, Іван Андрейчук володів дев'ятьма мовами, та головне – вмів і навчав інших самостійно мислити, постійно ставлячи під сумнів «правдивість» текстів грецьких істориків, які читав разом зі студентами. Він був частиною цілої когорти викладачів дорадянського гарту. За спогадами Андрія Содомори, Андрейчук міг цитувати з пам'яті й інтерпретувати цілі пасажі не тільки з Гомера, а й з Біблії².

Нас учили люди хоч і дуже налякані, але освічені не по-радянськи, а по-австрійськи, – згадувала Наталя Миколаївна свої студентські роки. – Цього інтелектуального формату в мішку не втаїш, і ми дуже чітко розуміли різницю між викладачами нашої (класичної) кафедри й тими, хто зомбував нас істматами... Ми втрапили чи не на останню електричку, бо рештки отих-от «буржуазних» кадрів було вичищено після сумно пам'ятного 1972-го... Нас тим часом ще вчили багато яскравих людей: Михайло Білик, вихованець Гайдельберга й перекладач «Енеїди», Йосип Кобів, перекладач Цицерона й Еразма, Юрій Мушак, перекладач Августина й Платона.

Приїхавши до Львова навчитися читати Гомера, Наталя Яковенко досягнула поставленої мети, але також прийшло усвідомлення реалій академічного і позаакадемічного життя. Класицистів у Львові готували не для замилювання грекою, а для оволодіння базовою латиною, яку потім вони мали викладати у медичних училищах по всій Україні. Молода випускниця Львівського університету збунтувалася. Йшов 1969 рік. Україна і цілий Радянський Союз переживали хвилю інтелігентського захоплення туризмом, лунали пісні про людей, які їхали «за туманом і за запахом тайги», на екранах кінотеатрів демонстрували «Кавказскую пленницу». Замість того щоб викладати латину у Житомирському медучилищі, Наталя Яковенко вирішила взяти довгострокову відпустку та помандрувати автостопом вивчати країну, у якій молодь згодом звикатиме до ідеї «мой адрес не дом и не улица, мой адрес Советский Союз». З досвіду мами, яка більшу частину життя керувала геодезичними експедиціями, Наталя Яковенко знала, що у геодезистів і геологів завжди можна знайти роботу. З розрахунком на такі підзаробітки вони з подругою вирушили у радянську «кругосветку». Повернувшись за рік, побувавши і в горах Кавказу, і в пустелях Середньої Азії, з купою вражень і новим життєвим досвідом. «Головне, – згадувала згодом Наталя Яковенко, – я навчилася спілкуватися з іншими, ніж сама, людьми».

² Содомора А. Висока Долина (Іван Андрейчук) // Содомора А. Лініями долі. – Львів, 2003. – С. 55–96.

Квіти Шевченку

До Києва молода бунтарка повернулася у 1970-му. Тут їй ще й як поталанило: завдяки львівським рекомендаціям непокірну автостопівку взяли викладати латину в Київському університеті. Та за рік вона збунтувалася знову: їй запропонували займатися Гомером, але не літературою, як хотілося, а лінгвістикою (досліджувати прийменникові конструкції). Це було не те, як вона хотіла провести решту свого життя. Двадцятивосьмилітня викладачка столичного університету зробила за тих обставин немислиме – знову змінила курс життя, покинула престижну працю й перспективу кандидатської за фахом і пішла проситися на роботу до республіканського історичного архіву. Її взяли. Греки в архіві не було, Гомером теж не пахло, але Наталя Яковенко й не збиралася довго там засиджуватися. Мріялося про перекладацьку роботу або журналістику. Однак архів несподівано став не тимчасовою зупинкою, а сходинкою до решти життя.

В історичному архіві Наталя Яковенко познайомилася зі студентом-заочником істфаку Київського університету Миколою Матусевичем, а через нього з хлопцями та дівчатами з хору «Гомін», яким керував Леопольд Ященко. Матусевич познайомив Наталю Яковенко також з молодим галичанином Мирославом Мариновичем. Сталося це під час поїздки киян у Карпати. Відтоді Мирослав Маринович намагався скористатися кожною можливістю приїхати до Києва: то був час його захоплення українською київською громадою. Зустрічі й спілкування з Миколою Матусевичем і Наталею Яковенко, довгі розмови за горнятком кави у тісній кухні на її квартирі по вулиці Братиславській були для студента Львівської політехніки справжнім інтелектуальним святом.

Микола веселий, запальний, гострий на язик, – згадував згодом Мирослав Маринович. – Розмови за його участі були своєрідними інтелектуальними «ристалищами», у ході яких народжувалися каскади блискучих полемічних знахідок. ...Наталя зі своїм відточеним іронічним словом якнайкраще йому допасовувала.

Мариновича вразили широка ерудиція і рівень інтелекту нової київської знайомої, він був гордий уважатися їй другом і радів із того, що, як він пізніше згадував, Матусевич увів Наталю Яковенко «у сферу тодішньої нашої “фронди” – нарощення внутрішньої автономності, критичної позиції щодо радянського офіціозу, перших нелояльних до влади кроків (організація колядок, свята Івана Купала тощо)». Захоплення українською культурою в умовах Києва початку 70-х років було справою політичною. У 1968 році Леопольда Ященка, дослідника українських народних пісень і організатора масових щедрувань та колядувань у Києві, звільнили з Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії за підпис під колективним листом, у якому засуджувалися закриті московські процеси проти інакодумців. Наступного року Ященко створив хор, який збирався у садибі Івана Гончара і в якому

серед інших співала Ніна Матвієнко. 1971 року хор офіційно розпустили, звинувативши Ященка у націоналізмі, але учасники хору не здалися і перенесли свою діяльність на вулиці Києва, вітаючи киян з новорічними святами шедрівками й колядками. Це було коло друзів і знайомих Наталі Яковенко початку 70-х років.

Особливо запам'яталася Мирославу Мариновичу зустріч з Наталею Яковенко під час його приїзду до Києва 22 травня 1973 року. Того дня вранці він, Микола Матусевич і Наталя Яковенко зібралися з квітами біля пам'ятника Тарасу Шевченку навпроти Київського університету. З середини 60-х років церемонія покладання квітів до пам'ятника поетові у день його перепоховання стала популярним ритуалом серед національно орієнтованої частини київської молоді. Влада кваліфікувала подібні дії як вияв українського націоналізму і застосовувала тиск і репресії, які стали особливо суворими після усунення з України Петра Шелеста. 22 травня 1972 року КГБ затримав навіть майбутнього хрещеного батька російської мафії Семена Могилевича: той випадково опинився біля пам'ятника і, побачивши натовп людей, подумав, що «дають дефіцит». Могилевича, котрий носив модні тоді звислі вуса а ля «Песняри», випустили, але вуса порадили зголоти³. У травні 1973 року натовпу біля пам'ятника вже не було — з квітами приходили лише ті, хто відмовився визнати зміну політичного клімату і підкоритися їй. Працівники КГБ взяли під нагляд 34 особи, які з'явилися того дня біля пам'ятника. Серед них були Мирослав Маринович, Микола Матусевич і Наталя Яковенко⁴.

Для Мирослава Мариновича допит, якому його піддали того дня в аеропорту «Жуляни», став Рубіконом: перетнувши його, він відмовився іти на компроміси з владою. Восени 1976 року Мирослав Маринович і Микола Матусевич, якого вигнали з заочного відділення істфаку Київського університету начебто за неуспішність, стали співзасновниками Української Гельсінської групи. Обидва розуміли, що їхній арешт та ув'язнення — справа лише часу. Наталя Яковенко не приєдналася до засновників групи. Її вибір був іншим, і вона відверто сказала про це своїм друзям. Водночас вона поділяла багато думок і настанов тих, хто відкрито кинув виклик всесильній державі. Які це були думки, описав у спогадах керівник групи Микола Руденко: при вступі до групи Мирослав Маринович заявив, що хоче взяти участь у похованні останньої світової імперії. Перші документи УГГ торкалися тем, які згодом стануть визначальними для формування української пострадянської ідентичності й історичної свідомості. «Декларація» Української Гельсінської групи починалася словами: «Ми, українці, живемо в Європі». Її перший меморандум, складений Миколою Руденком і підписаний членами групи, зокрема Матусевичем і Мариновичем, кваліфікував голод 1933 року

³ Див.: Неуловимый Могилевич — спонсор ФБР // Московский комсомолец. — 1999. — 31 августа. (Режим доступа: <http://lib.rin.ru/doc/i/158681p.html>).

⁴ Див.: Касьянов Г. В'язні сумління // Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К., 1995. — С. 144.

в Україні як акт геноциду. Від інтересу до української історії й культури, від популяризації українських свят і традицій коло близьких приятелів і знайомих Наталі Яковенко рухалося до засудження злочинів радянської влади, позиціонування України як європейської нації та формулювання своєї мети й завдань у контексті дотримання прав людини та загальнолюдських цінностей⁵.

Влада примусила замовкнути тих, хто сповідував і проповідував ці ідеї, заарештувавши найвідчайдушніших. Мирослав Маринович і Микола Матусевич отримали максимальний термін за статтями, за якими їх було обвинувачено: 7 років таборів і 5 років заслання. На волю вони вийдуть аж у часи перебудови. Тоді відновилися і їхні контакти та дружба з Наталею Яковенко. «Наталю не зрадила, не спалюжила нас під тиском КГБ, як це часом робили інші», — згадував потім Маринович. Влада їй цього не забула.

Вірус історії

В архіві Наталю Яковенко пропрацювала більше десяти років. Колеги-архівісти, які спочатку здавалися їй диваками, бо говорили про мертвих людей, як про живих, поступово стали зрозумілими й близькими. Вона навіть пам'ятає той день, коли відчула, що підхопила вірус історії. На цей вірус назавжди «захворіла» також Валентина Шандра, згодом Геннадій Боряк й інші працівники архіву. Новонавернена дослідниця історії швидко опинилася у центрі групи, яка створила в архіві власний «паралельний світ». Його інституційним втіленням став «Клуб Кавопивців», очолюваний «Пані Президентом» Наталею Яковенко. Клуб мав свою ієрархію у складі Пана Кавоваріуса, Пана Протоколіста, Пана Консерватора та ін. Члени клубу, виконавши архівну норму, збиралися пити каву та говорити про речі, часто пов'язані з історією, яка виходила за рамки вузько потрактованої архівістики. Адміністрація архіву мусила змиритися з появою цього неформального центру тяжіння.

Для Наталі Яковенко і її друзів це була, на перший погляд, невелика, однак надзвичайно важлива перемога в процесі виборювання хай обмеженого, але простору свободи. КГБ, який ще з початку 70-х проявляв невідомий інтерес до Наталі Яковенко, не міг стерпіти існування невідомого і непрозорого для них простору, тож членів клубу одного за одним почали обробляти на предмет співпраці з «органами». Невідомо, чим закінчилися ці зусилля, але одна особа після начебто успішного вербування прийшла і «розконспірувала» себе перед членами клубу. Витворений кавопивцями паралельний світ був, може, не зовсім незалежним, але цілком автономним від

---

⁵ Див.: *Маринович М.* Духовний вишкіл Гулагу. Публічні лекції Polit.ua (Режим доступу: <http://polit.ua/lectures/2011/01/26/maryn.html>); Деклярація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод (Режим доступу: <http://olexa.org.ua/ukr/helsinki/declare.htm>); Меморандум Української Гельсінкської групи № 1 «Вплив Європейської Народи на розвиток правосвідомості на Україні» (Режим доступу: <http://olexa.org.ua/ukr/helsinki/memrnd01.htm>).

тоталітарної держави та її уявлень про історію. Зокрема й тому, що «подвійний агент», який залишався активним членом клубу і співтворцем паралельного світу тихих, але незалежних архіваріусів, завжди попереджував і про те, що саме цікавить владу в даний момент, і про чергові хвили «інтересу» з боку пильного ока КГБ.

За радянської доби архіви й рукописні відділи бібліотек були не тільки пристановищем для політично ненадійних інтелектуалів (саме в таких інституціях у різні часи знаходили прихисток Ярослав Дашкевич, звільнений потім із львівського архіву начебто за невиконання робочої «норми», Олена Апанович чи виключений за «політику» з Львівського університету Іван Сварник), а й останнім притулком для історії як політично незаангажованої дисципліни. Фокус на джерелах і фактографізм викладу стали єдиним доступним за тих обставин заборолом проти дев'ятого валу політизації історичної науки. Роки хрущовської відлиги допомогли створити легітимний простір для «об'єктивістських» досліджень джерел, адже джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни раптом стали в пошані далеко поза межами архівів. Лідери нового «повернення до джерел», разом із впливовим московським академіком Михайлом Тіхоміровим, який більшу частину міжвоєнного періоду працював у відділі рукописів Державного історичного музею у Москві, відтворювали світ і професійні стандарти історіографії передреволюційної доби. Це було повернення до ідеалів позитивізму, який урятував історичну науку в радянську добу, але зробив це коштом її консервації. Архів рятував, але він і обмежував.

Як багато у кого з «зовнішніх» і «внутрішніх» дисидентів, наукова творчість Наталі Яковенко мала мінімальний стосунок до поточної політики, а отже, не виникало особливої потреби кривити душею у храмі науки. Що може бути далі від політики, ніж палеографія латинського письма в ранньомодерній Україні – тема кандидатського дослідження, обрана Наталею Яковенко у її архівні роки? Та позаяк внутрішня еміграція у ранньомодерну добу була засобом втечі від психологічно й інтелектуально неприйнятної сучасності, вона становила також політичний виклик системі. Водночас це було входженням у період, який не тільки маргіалізувався, а й сприймався з підозрою політичним та історіографічним істеблшментом, для якого будь-яка тема, не пов'язана з історією партії, здавалася неблагонадійною. До того ж ранньомодерні теми розроблялися майже винятково «буржуазними» істориками минулих часів і, що ще небезпечніше, були заповідником «націоналістів» на взірець Михайла Грушевського. «Вичищені» з інститутів Академії наук УРСР на початку 70-х років Михайло Брайчевський, Ярослав Дзира, Олена Апанович та ледве толерований Федір Шевченко досліджували саме цю добу. У 70-х роках вибір нібито аполітичної ранньомодерної теми сприймався як вибір політичний.

Якщо у читанні латини Наталя Яковенко мала кількох і то добрих учителів, у мистецтві читання української історії вона була фактично самоуком. Згодом вона назве подарунком долі той факт, що уникла «фахового» вишко-

лу на радянських істфаках. Обрану тему підтримав Федір Шевченко, але він також сказав молодій дослідниці, що мало чим зможе допомогти – в Україні не було фахівців з латинської палеографії. Наталя Яковенко написала до Москви на адресу видавництва «Высшая школа», яке 1969 року видало монографію Олександри Люблінської «Латинская палеография». Та несподівано відгукнулася і порадила сконтактуватися з її учнем Володимиром Маловим з Інституту історії у Москві. Малов, дослідник французького ранньомодерного письма, погодився стати науковим керівником київської архівістки. З ним вона бачилася всього двічі (включно із захистом), але його розгорнуті зауваги до першого варіанта дисертації, які нараховували 27 сторінок, допомогли їй переосмислити предмет у соціокультурному вимірі. У пригоді став також міжбібліотечний обмін у тодішній Центральній науковій бібліотеці ім. Вернадського АН УРСР, де можна було замовляти з-за кордону товсті фоліанти з палеографії. Західна література та контакти з московськими і ленінградськими вченими дозволили Наталі Яковенко зберегти незалежність від політизованої, проскрибованої і повністю вихолощеної після погрому 1972 року української історіографії. Це була добра, але тимчасова розв'язка.

На початку 80-х Наталя Яковенко формально полишила ділянку архівістики і повернулася до свого першого покликання – класичної філології: перейшла працювати на кафедру загального мовознавства і класичної філології Київського університету. Причини були радше практичні, ніж професійно-світоглядні, адже вірус історії назавжди поселився у душі дослідниці. Для захисту дисертації, яка наближалася до завершення, потрібна була позитивна характеристика, підписана керівництвом, партійними і профспілковими керівниками. В архіві через її добре відомі зв'язки з дисидентами на таку характеристику годі було сподіватися. Допоміг Станіслав Семчинський, чиє читання Гомера 1962 року перевернуло життя молодій студентки. Тепер він завідував кафедрою і знайшов шляхи взяти неблагонадійну архівістку на роботу, яка передбачала постійний контакт зі студентами – контакт, якому КГБ за будь-яких обставин зазвичай намагався запобігти. Але часи мінялися, а бюрократія і формалізм, що наскрізь пронизали суспільство у брежнєвську добу, не обійшли і всесильне відомство політичного нагляду. Семчинський на зауваження Наталі Яковенко про можливі проблеми з її працевлаштуванням сказав: «Обійдемо» – і справді обійшов. Її взяли на роботу, а згодом дали на кафедрі позитивну характеристику. 1983 року в Інституті історії Академії наук у Києві вона успішно захистила кандидатську дисертацію «Палеографія латинського документального письма на Правобережній Україні в другій половині XVI – першій половині XVII століття». Керівник був з Москви, перший опонент з Ленінграда, Україну в дисертаційному тріумвіраті представляв Ярослав Ісаєвич, один з небагатьох українських учених, який зумів зберегти і навіть підняти стандарти ранньомодерної української історіографії в застійні роки.

А потім почалась перебудова. 1985 рік, позначений тектонічними змінами у радянській політиці, став також переломним у долі Наталі Яковенко як науковця. Цього року вона, вийшовши за межі палеографії та допоміжних

дисциплін, вперше публікує статті загальноісторичної проблематики. Протягом року на шпальтах журналу «Київ» виходить серія її коротких заміток на теми української середньовічної та ранньомодерної історії. Вони засвідчили, що новоспечений кандидат історичних наук, а до того ж філолог-класик і колишній архівіст може писати не лише для малотиражних академічних збірників, адресованих вузькому колу фахівців: її жива, не перевантажена професійним жаргоном мова була цікавою і доступною для читачів, суцільною як в історіографії, так і поза нею, а архівна «новизна» сягала рівня, про який носіям жаргону залишалося хіба тільки мріяти. Взірці й авторитети, на яких вона рівнялася, були далеко за межами окресленого і проскрибованого радянською історіографією простору. Армандо Петруччі вплинув на її формування як історика-палеографа, Арон Гуревич став провідником у світ Школи «Анналів». Особливе враження на Яковенко справив есей Ігоря Шевченка «Багатоликий світ Петра Могили». Як зізнавалася вона пізніше, цей есей змусив її задуматися над «видимою і невидимою природою явищ».

Зміни зачепили навіть академічний Інститут історії, який, «вичистивши» зі своїх лав Брайчевського, Апанович і Дзиру, не без підстав уважався оплотом непрофесіоналізму. Колишній завідувач відділом пропаганди ЦК Компартії України Юрій Кондуфор, який у 60-х роках писав у ЦК звіти про несанкціоновані збори молоді біля пам'ятника Шевченкові, у 80-х опинився в кріслі директора Інституту історії і з готовністю відгукнувся на вимоги часу. Для покращення іміджу Інститут потребував нових кадрів, а їх нізвідки було брати, крім як із кола архівістів. У 1987 році Наталя Яковенко за сприяння нового завідувача відділом феодалізму Інституту історії Валерія Смоля перейшла працювати до цієї академічної установи. Зміна інституцій, помножена на зміну політичної, суспільної і наукової атмосфери наприкінці вісімдесятих, спричинила несподіваний для багатьох вибух наукової і науково-організаційної діяльності Наталі Яковенко. Саме у ці роки дослідниця береться розробляти тему, яка стане визначальною у її дальшому злеті на вершину українського історіографічного Олімпу – політична і соціальна історія шляхти. Вона бере участь у міжнародному проекті видання Литовської метрики, вивчає Литовський статут, розпочинає публікувати хроніки та документи з історії торгівлі, пише про погляди українських шляхтичів, долучається до видання матеріалів Кирило-Мефодіївського товариства і праць В'ячеслава Липинського.

Чи творчий злет українських істориків кінця 80-х років закінчиться так само, як злет початку 70-х з вигнаннями та заборонами на професії, сказати напевно не міг ніхто з тих, хто разом з Наталею Яковенко кинувся робити колись неможливе – видавати та друкувати про українську ранньомодерну історію. Невдалий переворот серпня 1991 року пригадав усім, що могло трапитися будь-що, але прихід української незалежності раптом зробив тимчасову свободу писати і друкувати на колись проскрибовані теми довготривалою реальністю. Що така свобода означала для української історіографії, було ще не цілком ясно. Лаштунки історії мінялися, а разом з ними мусив мінятися і спосіб писання про історію.

Визволення Клію

У давньогрецькій міфології – першому інтелектуальному захопленні Наталі Яковенко – муза Клію була «закріплена» за історією. Її ім'я походило від грецького дієслова, яке означає «прославляти», «робити знаменитим». Традиційно Клію зображували з сувоєм пергаменту, стилосом і годинником: муза мала не тільки описувати славні діяння греків, а й вести відлік часу. Сцієнтизація історії у ХІХ, а особливо у ХХ столітті замінила стилос на друкарську машинку, а сонячний годинник на механічний. Наступ позитивізму в історіографії спробував позбавити Клію не лише обов'язку, але й права прославляти. А з приходом до влади тоталітарних режимів муза мимоволі стала полонянкою політики: її змусили не тільки славити одних, але й ганити інших.

Програма визволення Музи з лабет тоталітарної ідеології, якою загорівся історіографічний Київ ще перед здобуттям Україною незалежності, була багато в чому позитивістською і спиралася на візію Клію як богині академічної, цнотливої та політично незаангажованої. Ця програма пов'язувалася з ідеєю повернення до джерел, що її сформулювали українські історики, джерелознавці й архівісти 60-х років. За нових умов наукові візії, які полонили уяву шістдесятників, можна було втілити не лише у структурах «паралельного світу» на зразок «Клубу Кавопивців», а й у цілком офіційних структурах Академії наук. Наталя Яковенко, Геннадій Боряк та інші архівісти радянської доби невдовзі опинилися у перших лавах творців нової академічної структури – Інституту археографії, очоленого Павлом Соханем, доповідним управлінцем у сфері старої радянської науки, який з ентузіазмом взявся за творення нової української дійсності. Для заснування Інституту були всі підстави: відповідна традиція, архівна база і кадри – архівісти, які зважилися вийти в ширший історіографічний світ, та історики, які зберегли фах коштом тісного зв'язку з джерелами. Цей проект мав відкинути одну історичну традицію – радянську, та продовжити і зміцнити іншу, яка йшла від Київської археографічної комісії середини ХІХ століття, часів, коли вона включала серед своїх співробітників Тараса Шевченка. Наталя Яковенко стала неформальним лідером гурту істориків, які з захопленням кинулися створювати нову інституцію під проводом Павла Соханя, одного з керівників старої радянської історіографії, який з ентузіазмом взявся за проект створення нової української історії. Але невдовзі шляхи багатьох з цих істориків та шляхи керівництва інституту розійшлися. Для того були особисті причини, але йшлося також про різну візію того, куди має рухатися українська історіографія. Наталі Яковенко було затісно не тільки у рамках Інституту археографії, але також у рамках джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, які поруч з археографією стали візитною карткою інституту.

Складні, а холодні та майже голодні 90-ті роки стали для Наталі Яковенко часом прориву у ширший історіографічний світ. 1993 року вона несподівано для багатьох заявила про себе як про одного з лідерів української історіографії, видавши фундаментальну монографію на тему, яка виходила

поза рамки не тільки радянської історичної традиції, але також візії та видавничої програми 60-х. Її «Українська шляхта»⁶ за рівнем знання, опрацювання, осмислення та концептуалізації джерел перевершила все, що вийшло в Україні за щонайменше п'ятдесят попередніх років. Водночас Наталя Яковенко заявила про себе як про енергійного організатора нової української науки, прийнявши пропозицію Ярослава Пеленського стати заступником директора у новоствореному Інституті східноєвропейських досліджень. Подобалося це комусь чи ні, а на українському історіографічному небосхилі з'явилася нова зірка, сходження якої було довгим і повільним, але енергія, котру вона випромінювала, не дозволяла її не помічати чи ігнорувати.

«Українська шляхта» стала відповіддю на низку потужних і суперечливих викликів часу: це і необхідність засвоїти українську до- і не- радянську дослідницьку традицію, і бажання підняти занепалу за радянської доби фаховість до рівня 1917, 1929, 1939 років, і потреба вписати українську історію у коло проблем сучасної історіографії. Те, як Наталя Яковенко відповіла на ці виклики, стало багато в чому визначальним і для неї самої, і для української історичної науки загалом. Сам вибір теми дослідження був відходом від домінантної лінії, сформованої ще на початку ХХ століття у працях Михайла Грушевського та успадкованої шістдесятниками. І для першого, і для другого напрямів домінантним було захоплення козащиною та її історією. Яковенко натомість зосередилася на проклятій і народницькою, і радянською історіографіями шляхті: одні витіснили її за межі українського наративу як національного зрадника, інші – як класового ворога, ще інші – як зрадника і ворога водночас.

Дороговказом на шляху історичних досліджень став для Наталі Яковенко не стільки нещодавно реабілітований і тут-таки ледь не задушений у міцних обіймах історичного істеблшменту Михайло Грушевський, скільки тоді ще малознаний в Україні В'ячеслав Липинський. Послідовники Липинського визначали обличчя української галицької історіографії міжвоєнної доби, а згодом української діаспорної історіографії у Північній Америці. Зав'язані наприкінці 80-х особисті контакти з українськими дослідниками з еміграції, багато з яких ставилися з особливою повагою до спадщини Липинського, сприяли тому, що Наталя Яковенко відвела особливе місце працям та ідеям Липинського у вступі до своєї книжки. Прямими чи опосередкованими «провідниками» ідей Липинського в Україні кінця ХХ століття були директор Інституту східноєвропейських досліджень Ярослав Пеленський та автор на той час уже перекладеної з англійської, але й досі не виданої монографії про Адама Киселя Франк Сисин. Так само як Сисин, Яковенко наслідувала Липинського не в його іпостасі державника, яка була піднята на п'єдестал його послідовниками 30-х–50-х років поза межами України та з захопленням сприйнята багатьма істориками в Україні після 1991 року, а в іпостасі дослід-

⁶ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

ника еліт, і зокрема чи не найпершого в українській історіографії уважно-го історика української ранньомодерної шляхти. У працях Франка Сисина Наталю Яковенко привабили не тільки його спосіб розв'язання політичної дилеми української шляхти, що розривалася між лояльністю до Речі Посполитої та прихильністю до трансформованої у повстанні Хмельницького Русі, але й його увага до дослідження витоків нової української свідомості.

Якщо враховувати програмні настанови Наталі Яковенко, викладені нею у передмові, вступі та післяслові до «Української шляхти», то завданням книжки було зробити те по відношенню до дослідження українських еліт XV – першої половини XVII століття, що Липинський зробив для дослідження її нащадків років Хмельниччини – реабілітувати її в очах національної історіографії та повернути у русло українського національного наративу, звідки її було незаслужено вигнано. «Як же мусимо оцінити вклад українського боярства-шляхти в долю нації», питає Наталя Яковенко наприкінці книжки і дає наступну відповідь: «Боярсько-князівській еліті впродовж XIV – початку XVII ст. історія відвела зовні малопомітну, але вельми важливу роль фундаменту, на якому український народ зводив свій дім у добу середньовіччя». У тому самому середовищі авторка побачила також кілька «примітних психологічних рис українського характеру». Народницька напрямна українського наративу залишалася наразі поза критикою Яковенко. Для шляхти натомість пробиралося місце в уже існуючій будівлі, але не на відкритих усім вітрам верхніх поверхах, звідки їх здували вітри колонізації та русифікації, а у більш стабільній, хоч зовні і менш почесній пивниці⁷.

З української міжвоєнної і діаспорної історіографії Яковенко запозичує і розвиває ідею України між Сходом і Заходом. Вона почувається також цілком вдома у колі праць старих та найновіших польських авторів і досконало знає українську та російську історіографію проблеми. Яковенко готова була також взяти усе найкраще та найцікавіше з радянського доробку останніх десятиліть, включно з працями Арона Гуревича, російськими перекладами Марка Блока і зацікавленням пізньорадянських істориків Школою Анналів та історією менталітету. Уплив цих праць та історіографічних настроїв позначився в усьому «тілі» книжки з принагідними відступами від соціальної історії в історію політичних і суспільних ідей та уявлень. Абсолютно захоплюючим є авторчине глибоке і майже інтимне знання джерел – результат багатолітньої скрупульозної праці в архівах. В «Українській шляхті» колишня архівістика радянської доби вперше вповні зустрілася з історіографічними напрямками переважно відірваної від архівної бази зарубіжної україністики, а почасти й західної науки у цілому, і змогла витворити принципово нову синтезу, на яку ні та, ні друга, ні третя не спромоглися. До цього українські автори часто-густо не знали або не наважувалися цитувати своїх дореволюційних попередників та нерадянських сучасників. Проте знати і цитувати – це одне, а засвоїти і почати думати у нових незвичних категоріях – зовсім інше. Наталя Яковенко у рекордно короткий час подужала і одне, і друге.

⁷ Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 3–24, 260–271.

«Українська шляхта» мала ознаки нової, але усе ж таки переходною доби української історіографії. Написана розмашисто, барвисто і сміливо (взірцем літературного стилю для Наталі Яковенко була Олександра Єфименко, а не Михайло Грушевський) книжка усе ж таки де-не-де мала родимі плями радянського способу думання і наукового жаргону, від рідкісних фраз на зразок «Об'єктом дослідження, яке пропонується читачеві, є...» до затягування феодалізму, а разом з ним і середньовіччя аж у XVII століття. Окремі маркери старої історіографії авторка мусила залишити, бо йшлося таки про докторську дисертацію і вимоги сформованих у радянських традиціях членів Вченої ради; інші залишилися там як прикмета переходною доби — їх годі було уникнути у процесі стрімкого входження у нові принципи та методологію дослідження.

Усього чотири роки відділяє появу першої книжки Наталі Яковенко від публікації її, мабуть, найбільш відомої широкому читачеві праці, «Нарису історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття», що вийшла друком 1997 року. «Нарис» знаменував новий етап у розвитку науковця, яка не мала наміру зупинитися на досягнутому, конвертуючи звання доктора наук у перепустку до адміністративних посад, а уже здобутий авторитет — у надійну фортецю. Кожна нова і тим більше велика праця історика була водночас і ризиком, і можливістю думати, рости й розвиватися. З 1992 року Наталя Яковенко разом з Олексієм Толочком і Лесею Довгою почали видавати на той час революційний для України щорічник «*Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*». У центр уваги нових досліджень з української середньовічної і ранньомодерної історії вони поставили майже не заторкувані доти проблеми історії суспільної свідомості. Ці теми стали провідними у викладеному Наталією Яковенко новому баченні української перед-модерної історії. У вступі до «Нарису» вона поставила собі нелегке завдання — розглянути «ряд кризових смуг в історії України через призму глибинних внутрішніх перемін у <...> системі стереотипних цінностей» та «наповнити конкретним змістом» уявлення про Україну як культурне прикордоння між Сходом і Заходом⁸.

Цього разу Наталя Яковенко відкинула як взірць для наслідування не тільки підстави народницького наративу української історії Михайла Грушевського, але також неоромантичну візію В'ячеслава Липинського, зберігши повагу до нього як до історика еліт. Серед інтелектуальних натхненників власної реінтерпретації історії України вона назвала Анджея Камінського (США), Терезу Хинчевську-Геннель (Польща), засновників гарвардської історичної школи Омеляна Пріцака та Ігоря Шевченка, а також їхніх молодших колег Франка Сисина, Зенона Когути й Ореста Субтельного: учених, яким вдалося синтезувати традиції української міжвоєнної історіографії та чільні західні течії 60–70-х років XX століття. «Нарис» разом з хронологіч-

⁸ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 5.

но пов'язаним томом Ярослава Грицака⁹ (він охоплює українську історію модерної доби) став продуктом спільного семінару польських, литовських, білоруських і українських істориків, що його на початку 90-х років зорганізував Анджей Камінський. Семінар мав на меті звести найперспективніших істориків з чотирьох країн східноєвропейського прикордоння і разом продумати концепцію написання історій цих країн таким чином, аби позбутися традиційно присутніх там образів «ворогів» і «зрадників». Саме таку історію вдалося написати Наталі Яковенко.

Першим посиланням «Нарису» стала цитата з Арона Гуревича про те, що реконструюючи історію, історик насправді її конструює. Польський історіограф та історик ідей Томаш Стрик, який присвятив «Нарисові» Наталі Яковенко окремий підрозділ у своєму фундаментальному оглядові української історіографії перших років української незалежності, визначив методу авторки як «культурно-(ре)конструкційну». Головний об'єкт її (ре)конструкції – не державна чи суспільно-політична, а культурна спільнота, предмет дослідження – процес набування цією спільнотою та її окремими членами ознак окремішньої, протонаціональної, а згодом національної ідентичності. Доробок Олексія Толочка, односторонця в плані уявлень про конструювання минулого й інтересу до історії ідей, лягли в основу висвітлення Наталею Яковенко історії княжої доби. Праці Ігоря Шевченка, Франка Сисина й Терези Хинчевської-Геннелъ, присвячені пізньому середньовіччю та ранньомодерній добі, стали підґрунтям для авторського синтезу й виходу на новий рівень бачення українського минулого, яке уявлялося дослідниці без «ідеалізованого набору героїко-патріотичних прикладів»¹⁰.

Ніде ця потреба не відчувалася, на її думку, більше, ніж у ділянці інтелектуальної та культурної історії, яка була покладена в основу авторського бачення української минувшини. Наталя Яковенко спробувала заповнити цю прогалину, видавши 2002 року збірку есеїв під назвою «Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII століття». Книжка стала природним продовженням праці, що її дослідниця розпочала як редакторка «*Medievalia Ucrainica*» й авторка «Нарису». Вона сама підкреслювала зв'язок цієї збірки зі своєю першою монографією «Українська шляхта», от тільки тепер їй ішлося не про соціальну, а про інтелектуальну й культурну історію шляхти та провідної козацької верстви. Поява збірки фактично завершила перехід Наталі Яковенко від тем, пов'язаних з соціальною історією, у сферу історії ідей. Уплинуло на це чимало факторів: від пізньорадянських праць Арона Гуревича з підкресленим інтересом до аналогічних концепцій Школи «Анналів» до ідей, викладених діаспорянами – Ігорем Шевченком,

⁹ Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996.

¹⁰ Яковенко Н. Нарис... – С. 3, 7; Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie. 1991–2004. – Warszawa, 2007. – S. 600–637.

Ярославом Пеленським, згодом Франком Сисином, які працювали саме у ділянці інтелектуальної та культурної історії. Зіграли свою роль і традиційні інтереси близьких до Яковенко українських медієвістів та ранньомодерників, котрі досліджували переважно наративні джерела, тут, зокрема, слід згадати Олексія Толочка. Здавалося б, природний перехід від «Української шляхти» до тем, пов'язаних з новою соціальною історією, було відкладено. Утім, він таки стався, але трохи згодом і не у працях Яковенко, а у роботах її учнів.

Завдання «Паралельного світу», за словами авторки, — «вловити суб'єктивне, персональне, глибоко приховане в людині». За методологічний ключ до скриньки з прихованими інтелектуальними й культурними скарбами ранньомодерних українських еліт Наталя Яковенко запропонувала історико-антропологічний підхід, який протиставила канонам «національної історії». Її есеї відкрили маловідомий або й зовсім невідомий досі ментальний світ руського князівського прошарку, значною мірою сформований польськими інтелектуальними силами. У панегіриках, написаних на князівську честь ландскнехтами пера, широко використовувалися надбання латинської вченості. Саме автори панегіриків задля обґрунтування провідної ролі князів у руському суспільстві допомогли виокремити протоукраїнський історичний і культурний простір з простору Речі Посполитої. Відбувалося це вже після Люблінської унії, коли польські інтелектуали волили розглядати Русь коронну, тобто майбутню Україну, окремо від Русі литовської, тобто майбутньої Білорусі, тому князівська візія історичної Русі стала першим прообразом пізніших національних уявлень про Україну та її територію.

«Паралельним світом» Наталя Яковенко ламає більшість усталених в українському народницькому та козакоцентричному наративі стереотипів. Цьому сприяє і представлення сполонізованих, нібито втрачених для України еліт яко головних героїв уже не соціальної, а культурної історії, і презентація польських письменників співтворцями українського культурного простору, і жорстка критика шкільних підручників з історії, де поляки звично змальовуються споконвічними ворогами України¹¹. Сюди ж можна віднести певну дегероїзацію козацьких повстань. Чи не вперше в українській історіографії Наталя Яковенко показала Хмельниччину не лише як героїчний зрив, а й як людську трагедію.

Проте, підважуючи національні історичні стереотипи, дослідниця не ставила собі за мету відмовитися від національної історії як такої. Цього не бачимо не тільки у передмові, але й у тексті самих есеїв, які провадять чітку демаркаційну лінію між історією українською та російською та залишають переважно поза увагою сюжети історії білоруської. Авторці йшлося не про відкинення українського національного наративу як такого, а про очищення історіографії від старих міфів та її методологічне осучаснення.

¹¹ Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002. — С. 8–10.

Цій меті багато в чому сприяв редагований Наталією Яковенко журнал «Український гуманітарний огляд», перший в Україні журнал рецензій, який повів боротьбу з відвертою політизацією історії, рецидивами радянського мислення та нерідкими випадками відвертого плагіату. У наступі на стару історіографію і її рецидиви Яковенко нерідко «викликала вогонь на себе», кидаючи виклик чільним представникам українського історичного істеблїшменту, як-от у випадку з її статтею «У кольорах пролетарської революції» про перекочовування радянських стереотипів думання і писання у праці новодержавницької історіографії доби української незалежності¹².

Розколота муза

У 2002 році Наталя Яковенко надрукувала у часописі «Критика» свою, мабуть, найбільш відому статтю «Одна Клію, дві історії». Поштовхом до її написання стала заувага Ярослава Грицака у збірнику матеріалів першої німецько-української зустрічі у справі шкільних підручників: мовилося про те, що між академічною та шкільною історією, а також між цими історіями і масовою історичною свідомістю в Україні не існує належного зв'язку. Відштовхуючись від думки свого колеги, Наталя Яковенко сформулювала тезу про те, що «сфери дидактичної та наукової історій – це різні планети». Ознаки диференціації історичного знання і популярного писання про історію помітні вже у першому виданні «Нарису», де зазначається, що «виховній меті повинна служити відповідна популярна література, тимчасом як обов'язок науки – не відвертатися від свого зображення у дзеркалі, навіть коли воно не лестить». У статті про одну Клію та дві історії ідея поділу між двома історіями суттєво увиразнилася¹³, але, на відміну від Грицака, Яковенко виявляє стурбованість не стільки розривом між академічною і дидактичною версіями, скільки його відсутністю. Вона вважає, що академічній історії не слід залишатися у патріотичному полоні історії дидактичної:

прийшов час, аби вчені врешті зняли однострої бійців-пропагандистів, а сурми, литаври й інші знаряддя прославляння Батьківщини здали до музею історії науки. Бо та ж таки Батьківщина у добу інтернаціоналізації історичного знання потребує від них послуг інакшого характеру. ... Передусім (щоб не було «прикро за державу») йдеться про вирівнювання асиметрії у курсах української та західної історіографій. Ясно, що це стане можливим лише за умови, коли українська історія презентуватиметься світові у поняттях і категоріях, які ввійшли в науковий обіг за часів нашої вимушеної інтелектуальної ізоляції, а тому не були засвоєні нами вчасно. Простіше кажучи, йдеться про оновлення методологічного інструментарію¹⁴.

---

¹² Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // УГО. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 58–78.

¹³ Яковенко Н. Одна Клію, дві історії // Критика. – 2004. – № 9/10. – С. 83–84; Яковенко Н. Нарис... – С. 7.

¹⁴ Яковенко Н. Одна Клію, дві історії.

Наскільки новий методологічний інструментарій був потрібен академічній історії, настільки він ускладнював життя історії дидактичній. Наталя Яковенко вперше відчула це, реагуючи на критику свого «Нарису» з боку співредактора «*Medievalia Ucrainica*» Олексія Толочка, який завважив, що нові методологічні підходи добре прислужилися для подолання забобонів традиційної історіографії, але погано надаються для творення лінійного наративу національної історії. У своїй відповіді Наталя Яковенко прийняла цю тезу, зазначивши, що довготривалий наратив не може бути нічим іншим, крім як метафорою, відтак його можна прирівнювати радше до літературного, ніж до історично-наукового тексту. Олексій Толочко звинуватив тоді опонентку у фактичній здачі позицій історії як наукової дисципліни. Наталя Яковенко не погодилася. У другому виданні «Нарису» (2005 року) вона зауважила, що не прагне до чергового «конструювання тяглості з уривчастого й фрагментарного», оскільки так само як її опонент не вірить у тяглість, проте вважає неприпустимою і штучну «денаціоналізацію» історії: «не менш скептично я оцінюю шанси історіографії, що свідомо очищає себе від “національного”, – писала Яковенко, – така операція перетворює її на мертво-народжене есперанто – для всіх і ні для кого»¹⁵.

У новому виданні «Нарису» дослідниця більше не писала про поділ історії на справжню науку і популярну літературу. Здавалося, попри риторику про одну Клію і дві історії чи навіть дві Клію, Наталя Яковенко знайшла спосіб примирити обидві іпостасі однієї богині. Адже «Нарис» був не тільки вдалим прикладом реформування наукового підходу до української історії, але також не менш вдалим прикладом реформування історії дидактичної: його перше видання було затверджено Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів та учнів гуманітарних ліцеїв і гімназій. У тому ж таки 2005 році, коли з'явилося друге видання «Нарису», Наталя Яковенко вперше спробувала подолати прірву між науковою і дидактичною історією, запропонувавши застосувати окремі принципи побудови історичного наративу, апробовані в «Нарисі», при написанні підручників з історії для середніх шкіл. Існування двох Клію на двох різних планетах стало вдалою метафорою тогочасного реального стану речей в Україні. Звести дві планети разом було справою майбутнього, якщо й можливою, то дуже нелегкою.

Питання реформи шкільної історії вповні захопили Наталю Яковенко після Помаранчевої революції. Україна переживала пік короткочасного економічного піднесення й національного пробудження після несподіваної для багатьох перемоги демократичного блоку на президентських виборах. Новий президент Віктор Ющенко запровадив у політичний лексикон слово «нація», він і його оточення намагалися зробити різкий ривок у бік Євро-

¹⁵ Див.: Толочко О. The Good, the Bad and the Ugly // Критика. – 1998. – № 7/8. – С. 24–31; Яковенко Н. Заборони на заборони // Критика. – 1998. – № 9. – С. 29; Толочко О. Свої своя не познаша // Критика. – 1998. – № 11. – С. 30–31; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 9.

пи: здобути перспективу членства у Євросоюзі і вступити у НАТО. Існувало, однак, чимало проблем на шляху до Європи, серед них і та, що націю, про яку безперервно говорив Віктор Ющенко, насправді треба було ще створити. Джеймс Шерр, один з найважливіших західних спостерігачів і коментаторів українського політичного життя доби президентства Ющенка, влучно відзначив, що український президент хотів привести Україну в Європу, але при цьому мав на увазі Європу початку ХХ століття¹⁶. Йшлося про гучну, але малоефективну кампанію розбудови української національної свідомості. Національна політика Ющенка полягала у спробі форсувати процес українського націєтворення, застосовуючи державний механізм, як це відбувалося у старих країнах Європи наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, а в нових – у міжвоєнний період. Проблема крилася в тому, що Європа давно переросла стадію агресивного націоналізму і будувала спільний дім, приглушуючи відчуття національної ідентичності. Україну, яка «націоналізує» своє населення, у постнаціональній Європі не лише не чекали, а й не хотіли приймати.

Наталя Яковенко, здавалося, мала розв'язку для нерозв'язної, на перший погляд, проблеми української сучасності: як наздогнати європейський потяг, який уже рушив. У лютому 2005 року вона опублікувала програмну статтю під назвою «Нова доба – нові підручники» і закликала до громадської дискусії про потребу реформувати шкільний канон української історії. Покликаючись на європейський і американський досвід, вона вкотре підкреслювала, що шкільні підручники й академічна наука – це різні речі, але пропонувала не відкидати міфи дидактичної історії як такої, а тільки модифікувати їх і осучаснити. За модель бралася трансформація історичних наративів у країнах, які ввійшли до Європейського Союзу і в яких відбувався перехід від «пам'яті війни» до «пам'яті миру». Складність української ситуації Наталя Яковенко усвідомлювала, мабуть, як ніхто інший.

Така модель популярної та шкільної історії виглядає, принаймні в теорії, привабливо, – писала Яковенко. – Але разом з тим перед Україною нині стоять не зовсім ті самі завдання, що перед будівничими «Європейського дому». Бо, декларуючи своє прагнення «увійти до Європи», ми хоч-нехоч мусимо спершу зліпити до купи те, що хотіли би примістити на мапі європейського мультикультуралізму – свою українську ідентичність. Отже, наша популярна історія спершу мусить «домовитися» про більш-менш єдиний для всієї України образ національного минулого, що був би якоюсь продуманою мірою скоординований з уже наявним комплектом уявлень про минуле.

У статті йшлося про те, що наявні підручники не змогли створити національний історичний наратив, прийнятний в усіх регіонах України. Пропагандований у цих підручниках національно-державний погляд на історію більш-менш прижився в центральній Україні, але на сході далі домінувала істо-

¹⁶ Шерр Дж. Російсько-українські стосунки: драма без кінця/підсумків. Виступ на семінарі Українського наукового інституту Гарвардського університету 30 січня 2012 року.

рична свідомість, закорінена в радянській інтерпретації історії, а на заході міцніли націоналістичні тенденції, натхнені порівняно недавнім досвідом боротьби Української повстанської армії. Яковенко вважала, що порятунок можна знайти у зближенні академічної та дидактичної історії. Як приклад потенційно позитивного впливу, який перша мала б справити на другу, вона наводила уявлення про походження українського народу й нації. Професійні історики говорять про походження модерної нації як уявної спільноти з ХІХ століття, автори більшості підручників – про її споконвічні початки.

Коли згадані погляди новітньої науки прокладуть собі дорогу до шкільного підручника (чого поки що не зроблено), тоді ми зможемо говорити про деміфологізацію дотеперішніх уявлень про «вік» української нації, – писала Наталя Яковенко. – Впевнена, це анітрохи не зашкодить нашій національній гордості, навпаки – відкриє дорогу до «українськості» багатьом людям у сьогоднішній багатоетнічній Україні¹⁷.

Проблема з підручниками, які не змогли об'єднати націю, але заблокували українцям вхід у дім загальноєвропейської історії й сучасності, привернула увагу заснованого з ініціативи президента Ющенка Інституту національної пам'яті. У жовтні 2007 року Наталя Яковенко очолила створену при Інституті громадську групу з моніторингу підручників історії, яка розробила пропозиції щодо перегляду канону шкільної історії. Цей канон, стверджували Яковенко та її однодумці, сформувався у перші роки української незалежності за взірцями національно-державницької ідеології з міцним присмаком радянської історіографії мав бути зміненим. У 2008 році Інститут національної пам'яті видав для широкого обговорення серед учителів історії брошуру «Шкільна історія очима істориків-науковців», яка містила вісім ключових блоків. Багато з них прямо перегукувалися з засадами українського історичного наративу, на яких ґрунтується «Нарис» Наталі Яковенко: це фокус на людині та її мотиваціях, потреба представляти у підручниках різні погляди на історичний розвиток України, територіальний підхід до її історії, представлення українського суспільства як багатокультурного організму, увага до національних і релігійних меншин, вимога припинити мартирологічне представлення історії України як жертви перманентної агресії й колоніальної політики ворожих сусідів. Моніторингова група долучилася до складання нових навчальних планів, намагаючись перетворити загальні принципи шкільного наративу на чіткі й конкретні вимоги шкільної програми. Йшлося про наступ академічної Клію на її шкільну сестру¹⁸.

Спроба Наталі Яковенко та її однодумців і прихильників, серед яких були Владислав Верстюк, Олексій Толочко, Георгій Касьянов, Леонід За-

¹⁷ Яковенко Н. Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України // *Доба*. Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. – 2005. – № 2. – С. 23–25.

¹⁸ Див.: *Минуле треба зрозуміти*, – Мар'ян Мудрий. Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?minule_reba_zrozumiti__maryan_mudriy&objectId=1083654

шкільняк, Ярослав Грицак і Мар'ян Мудрий, реформувати шкільну історію породила дискусію, яка загострила суперечності між українськими істориками різних напрямів, котрі спільно творили український історичний наратив у перші роки незалежності. Незгода між оборонцями традиційної моделі «національної історії» та прибічниками її реформування розколола і кафедру історії Києво-Могилянської академії, яку з 2002 року очолювала Наталя Яковенко. У лютому 2009 року концепцію реформи шкільної програми з історії розкритикував попередник Наталі Яковенко на посаді завідувача кафедрою, колишній голова міністерської комісії з підручників історії Юрій Мицик. У статті, опублікованій в газеті «Дзеркало тижня», Мицик назвав безпідставними заяви членів комісії про те, що чинні шкільні підручники представляють українську націю як продукт домодерної доби і акцентують увагу на боротьбі з агресивними сусідами, виховуючи у школярів комплекс меншовартості. Посилаючись на приклад шкільних підручників Польщі, Румунії, Росії й Ізраїлю, Юрій Мицик відстоював правомірність фокусування підручників на воєнно-політичній історії «титової» нації. Захищаючи власні позиції, він закидав реформаторам брак уваги до історії козацтва, ігнорування тем колективізації, Голодомору та боротьби УПА проти радянської влади. «Під маркою найсучасніших підходів, — писав Мицик, — пропонуються призабуті стереотипи з арсеналу компартійних ідеологів, російської та польської великодержавно-шовіністичної історіографії»¹⁹.

У тому ж «Дзеркалі тижня» Наталя Яковенко опублікувала відповідь з не менш гострою назвою, ніж заключна фраза статті її колишнього близького приятеля, а тепер непримиренного опонента. У статті «Лікнеп для професора» вона назвала позицію Юрія Мицика марксистським догматизмом і полемічно зазначила, що його випад міг би «прикрасити посібник незабутньої пам'яті істмату». Яковенко схвально відгукнулася про підручники першого десятиліття незалежності, але вважала, що вони вже віджили своє: їхньою метою «була декомунізація минулого та формулювання нових цінностей, серед яких найважливішою (і слушно!) виступала національна держава. Цей щабель оновлення школи упродовж 1990-х — початку 2000-х успішно пододала, отже, час креслити нову мапу». Спроби авторів підручників викладати тільки один «правильний» погляд на історію Наталя Яковенко назвала ознакою радянської традиції. На її мапі мав бути не один, а декілька маршрутів, якими мандрівники могли досягнути основної мети — виховати національну гордість у своїх слухачів, але прямувати до цієї мети належало без надмірної «героїзації» минулого.

Історія, яку пропонує сьогоднішній підручник, — писала Яковенко, — це головна історія «барабана і сурми», тобто повстань, боротьби та героїчних чинів, злегка розбавлених вставками про культурні досягнення. Українське минуле і справді не безхмарне, але підручник тим і відрізняється від наукової праці, що він спрямований не тільки на пізнання минулого, а й на прищеплення учневі почуття гордості за свою країну.

¹⁹ Мицик Ю. Нове чи призабуте старе // Дзеркало тижня. — 2009. — 7 лютого.

Завдання, яке поставила Яковенко, було не з простих, адже мало хто в українському історіографічному середовищі вважав, що гордість можна виховати без героїчності²⁰. Історіографічний конфлікт, який довгий час жеврів усередині українського наукового середовища, вийшов на поверхню. Обидві сторони погоджувалися на тому, що підручники 90-х років зробили корисну справу, обидві сторони звинувачували одна одну у використанні методів чи аргументів радянської історіографії. На цьому паралелі кінчалися. Колишній єдиний потік української історіографії, який вивів її з полону радянських догм, розділювався на дві антагоністичні течії. У цих розбіжностях в інтерпретації шкільної історії проявилось різне бачення моделі майбутнього українського суспільства: візія Юрія Мицика передбачала етнопатристичний підхід до історії та розбудову етнічної за своїми головними ознаками нації. Візія Наталі Яковенко спрямовувалася на творення нації політичної. Суперечка істориків набрала зовсім іншого звучання після чергової зміни політичного режиму в Україні. Поразка помаранчевого табору на президентських виборах 2010 року і прихід до влади антипомаранчевих сил, схоже, поставили під сумнів існуючі до того часу проекти творення української нації. Комісія Наталі Яковенко перестала існувати наприкінці 2011 року, так і не запровадивши змін до українських підручників. З приходом до влади Партії регіонів з підручників було вилучено інформацію про Помаранчеву революцію та позитивно переоцінено роль тільки одного з сусідів України – Росії.

Дискусія, якій бути українській історії та українській нації, якщо не припинилася, то змінила свої параметри. Шлях до Європи виявився забарикадованим не тільки зсередини новим урядом України, а й ззовні самим Європейським Союзом. Росія перейшла в наступ на енергетичному, політичному і гуманітарному полі. За цих обставин український дискурс історичної пам'яті та шкільної історії знову повернувся до проблем виживання нації та російсько-українського протистояння. Європейські ідеї територіально означеної та соціально і культурно плюралістичної української історії почали сприйматися як спроба підігравати адептам «русского мира» і дальшого розрихлення української історичної й національної свідомості в умовах, коли її головний зовнішній конкурент – російський нарратив і російська історична ідентичність – рухається шляхом авторитарної консолідації. Зміна політичного клімату вплинула на характер дискусії та відклала багато її невирішених проблем на потім, проте дискусія зовсім не скінчилася. Проблема коня і воза українського національного проекту післярадянської доби: що перше – нація чи Європа, – досі потребує вирішення. Можливо, Україна змінилася на якийсь час політично, але її місце у географічному центрі Європи залишилося незмінним, так само, як незмінним залишається завдання увійти у контекст сучасної світової історіографії²¹.

²⁰ Яковенко Н. Лікнеп для професора // Дзеркало тижня. – 2009. – 9 березня. Див. відгук на полеміку: Зайцева О. Скільки історій у Кліо // Критика. – 2009. – № 3/4.

²¹ Див.: Яковенко Н. Назад у світле майбутнє? Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/5/34553>; Трегуб Г. Наталя Яковенко: підручник української історії

Переплисти Лету

«Історик, як відомо, працює перевізником на переправі між теперішнім і минулим – возить туристів на той бік річки забуття, що її колись називали Летою». Так починається книжка Наталі Яковенко «Вступ до історії», яка вийшла друком 2007 року. Ця праця постала з текстів лекцій, що їх професор Яковенко читала протягом кількох років у Києво-Могилянській академії. У цьому найдавнішому навчальному закладі східних слов'ян, відновленому в незалежній Україні, вона почала викладати ще у дев'яностих, а на початку нового тисячоліття обійняла посаду завідувачки кафедри історії. «Вступ до історії» – це результат не лише лекцій, а й щоденного спілкування зі студентами. Сама Наталя Яковенко назвала його «особистим порахунком окремо взятого історика з історією»²².

«Вступ» став єдиним в Україні університетським підручником про методологію і методику історії. Багато в чому взорований на модель подібних західних підручників, зокрема англомовних, він здійснив революцію в історіографічній освіті в Україні. Писання історії вперше було представлено як продукт взаємодії історика й читача, а не наукового пошуку історика-позитивіста. Підручник Наталі Яковенко вводив студентів у європейський і світовий контекст історіописання, а не в російсько-радянський, як це було з попереднім поколінням історіографічної підручничкової продукції. Нові підходи вповні відбилися у питанні, яке Наталя Яковенко поставила на обкладинку книжки: «Чому Геродот розповідає байки, Тацит лякає, Плутарх виховує, Вольтер іронізує, Ранке прагне писати “як воно було насправді”, Грушевський працелюбно мурує фундамент під національну ідентичність, а радянський історик обзиває “феодалами” поміщиків ХІХ століття?»²³. Тут не йдеться про об'єктивне знання, а українська історіографія посідає своє місце в ряду, який починається з Геродота і включає Грушевського. Серед портретів істориків, на які багате видання, немає портретів світочів радянської історіографії, зате є портрети Марка Блока, Фернана Броделя, Умберто Еко, Едварда Кінана, Ігоря Шевченка. Читачі цієї чудово написаної, зорієнтованої не на колишній імперський центр, а на світову історичну літературу книжки мають усі підстави стати набагато вправнішими перевізниками через українську Лету, ніж їхні радянські й післярадянські попередники.

Узявшись за написання університетських підручників майже одразу після виходу своєї першої монографії, Наталя Яковенко швидко стала одним з найбільш упізнаваних і впливових авторів історичних текстів у незалежній Україні. Але її найпомітніший, мабуть, вплив на формування нового поко-

---

залишається bastіоном ура-патріотизму // День. – 2011. – 25 листопада; *Трегуб Г.* В Україні діяла не «советская власть», а «радянська влада». Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/4edaab6d0e8d0/>; *Брехуненко В.* Диявола як завжди заховано під сподом. Чи потрібна нам така “позитивно наснажена історія”? // Дзеркало тижня. – 2010. – 30 квітня; *Гравовський С.* Чи можна довіряти історію історикам? // Український тиждень. – 2012. – 19 січня.

²² Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С. 11–13.

²³ Яковенко Н. Вступ до історії. – Зворот обкладинки.

ління українських істориків відбувся і відбувається не за посередництвом підручників і друкованих текстів, а безпосередньо — у живому спілкуванні. За неповних двадцять років Наталі Яковенко вдалося створити одну з найчисленніших і найвпливовіших історіографічних шкіл в Україні. Йдеться не просто про кількість людей, які захистили під її керівництвом дисертації, а про кількість науковців, які, будучи або не будучи її формальними учнями, вийшли з її наукового середовища зі сформованим поглядом на дисципліну, її роль у суспільстві та свою роль у ній. Наталя Яковенко має стійку та, здається, заслужену репутацію «залізної леді» української історіографії. Багато хто вважав і вважає її судження надто категоричними, а методи керівництва майже авторитарними. Але її історіографічна «імперія» спирається не на силу, а на принциповість, і ще на магнетизм, доброзичливість та жертвовність людини, що стоїть на вершині цієї віртуальної піраміди.

Як і належить кожному справді харизматичному лідерові, влада Наталі Яковенко не є суто чи переважно формальною і не пов'язується з якоюсь однією інституцією чи посадою, яку обіймала чи нині обіймає дослідниця. Структурною основою кола Наталі Яковенко був і залишається семінар «по вівторках», який вона розпочинала спільно з Олексієм Толочком та Лесею Довгою наприкінці 1995 року в приміщенні Інституту східноєвропейських досліджень. Першими учасниками семінару стали аспіранти Наталі Яковенко з Інституту археографії, де вона тоді працювала. Ідея була проста і революційна не тільки для тодішнього, а якоюсь мірою і для сучасного Києва. Аспіранти, котрі до того переважно працювали ізольовано один від одного, з рідкими виходами на керівника дисертації, збиралися разом і «проговорювали» написане. Всі вони досліджували різні теми, тому проговорення мало стосуватися не конкретних «джерелознавчих» порад, а виходити на ширші обрії методології та різноманітних контекстів дисертаційної теми, про які доти думати не заохочувалося. «Я не мав вузьких конкретних зауважень, до яких найчастіше зводилася (та й зводиться) українська історична критика, — згадував свій перший виступ на семінарі теперішній колега Наталі Яковенко в Могилянці Максим Яременко. — Натомість мені попросту розкрили очі на ширші речі, контексти, поняття і явища».

Старожили семінару тепер з ностальгією згадують перші засідання в інститутській кімнаті на шостому поверсі будівлі по вулиці Грушевського, 4, де за столом (директорським) сидів тільки доповідач, а решта ділила кілька стільців і вмошувалася на стосах щойно виданої українською праці Даніеля Бовуа та чергових номерів «Medievalia» й «Українського гуманітарного огляду». Наприкінці 90-х семінар було перенесено до Могилянки, але його формальною домівкою залишилося Товариство дослідників Центрально-Східної Європи, засноване Наталією Яковенко та її однодумцями на громадських засадах. Незважаючи на поточну адресу семінару, усі знають, що це семінар Яковенко. Їй одній вдається створювати атмосферу, у якій на семінар не мусять, а хочуть прийти, а за «своїми» аспірантами вервицею тягнуться заінтриговані «чужі», котрі потім відмовляються покидати це віртуальне і водночас цілком реальне коло творчої енергії та наснаги. «Завдяки

Наталі Миколаївні ці люди на певний час (а іноді на дуже тривалий час) стають одностайними, учасниками захопливого наукового дійства, такого інтенсивного і заворожуючого, що врешті воно стає сенсом і смаком життя його учасників», – ділиться враженнями її колега, філософ Леся Довга.

Шляхи до аспірантури і семінару Наталі Яковенко різні. Валерій Зема, наприклад, приїхав проситися в аспірантуру до Яковенко з Запоріжжя. Випускник Запорізького університету, він мав досить лекцій з історії козаччини та малювання карт з походами Богдана Хмельницького, і коли почув по радіо виступи Наталі Яковенко про майже відсутню у традиційному українському наративі шляхту, приїхав до Києва шукати зустрічі з нею. Побачення з володаркою голосу з радіо й авторкою несподівано цікавих розповідей про українські еліти завершилися для запорізького студента успішно – він став одним з перших аспірантів Наталі Яковенко. Оксана Задорожна вперше почула про Наталю Яковенко від свого університетського професора Василя Ульяновського, який поставив її в один ряд з Наталією Полонською-Василенко. Потім прочитала «Українську шляхту» і, потрапивши під вплив інтелектуального й літературного стилю авторки, вирішила вступати до неї в аспірантуру. Ще одна аспірантка Тетяна Григор'єва прийшла до Наталі Яковенко тимчасово, доки її науковий керівник був у тривалому відраядженні, а потім так і залишилася, незважаючи на те, що довелося кардинально змінити тему і за декілька тижнів вивчити польську.

Наталія Яковенко вміє підтримувати й заохочувати тих, хто працює і хоче працювати. Головну роботу виконують семінар і середовище, яке Яковенко створює для своїх учнів і підтримує надалі під час зустрічей, кавопиттів, подорожей, виїздів на конференції. У її випадку керівник не керує, а провадить і допомагає, а ще високо тримає планку вимог, і ті, хто потрапив у зону довіри, часто бояться втратити перепустку туди, не справившись покладених на них сподівань. Ненав'язливе керівництво, якого ніби й немає, вочевидноється і навіть стає потенційно небезпечним, коли нарешті з'являється текст і Наталія Яковенко бере на себе функції наукового редактора, а часом і прискіпливого коректора. Віталій Михайловський, котрий приїхав учитися до Яковенко, прочитавши її «Українську шляхту», відчув міцну руку керівниці, коли побачив помальований з початку до кінця рукопис своєї дисертації. Але висновок був утішний: «Робота є». Дальша праця з правками й зауваженнями Наталі Яковенко – наступний крок навчання і сходження шаблями історичного світу.

Бути учнем Наталі Миколаївни – це як витягнути щасливий квиток у науці, потрапити до найкращого університету, – вважає одна з перших аспіранток Яковенко Наталія Старченко. – Але це й величезна відповідальність, яку ти хоч-не-хоч береш на себе. Така відповідальність нагадує народження у родині успішних батьків. Ти отримуєш за фактом народження бонуси в інтелектуальному плані – добру бібліотеку, цікаве спілкування тощо, ти ними можеш не скористатися чи скористатися лише частково, однак, скориставшись, у доважок отримуєш і величезну відповідальність.

Коло Наталі Яковенко складається не тільки з її учнів, формальних і неформальних, а й з колег, яких привертає особа керівниці семінару, створе-

на нею атмосфера наукового пошуку. Леся Довга познайомилася з Наталею Яковенко як зі знавцем латини: тоді Яковенко витратила не години, а дні, щоб допомогти молодій працівниці Київського музею українського образотворчого мистецтва розшифрувати латинські тексти на ранньомодерних портретах родини Денисків та атрибутувати самі портрети.

Тепер у новому музейному каталозі є портрети Денисків з їхніми біографіями, уточненими датами виконання і навіть ім'ям художника, щоправда, зі знаком питання, – розповідає Леся Довга. – Звісно, у цьому каталозі жодним словом не згадано ні про мою роботу, ні про Наталю Миколаївну. Але суть не в тому. Єдиною метою Наталі Миколаївни, яка потратила на мене (тоді зовсім незнайому зайду) стільки часу, була наука, пошук наукового результату, і там, де вона бачила людину, готову цей результат шукати, вона допомагала, не задумуючись над тим, чи їй колись бодай подякують.

За роки своєї наукової кар'єри Наталя Яковенко надихнула і виховала не одне покоління молодих істориків – перевізників через Лету. Не всі допливли до іншого берега, але ті, хто вплив, опанували ремесло, а багато з них здобули і власні човни. Йдеться вже про цілу віртуальну флотилію. Київ, що його за найдавнішою міською легендою заснував перевізник через Дніпро, завжди мав чимало істориків, які «працювали перевізниками» через міфічну Лету, але тут довго бракувало власної історичної школи. Сьогодні вона є.

Школа Наталі Яковенко постала поруч і водночас із львівською школою Ярослава Дашкевича. Ці школи дуже різні, так само як різними є особистості їхніх очільників. Але в біографіях Ярослава Дашкевича і Наталі Яковенко є риси, які їх об'єднують і в такий спосіб допомагають краще зрозуміти самих цих істориків та часи, у які їм довелося й доводиться працювати. Обоє були близькими до дисидентського руху, обоє більшу частину життя були так чи так відлученими від університетської й академічної науки, обоє з міцним і незалежним характером, обоє вповні змогли реалізуватися тільки після 1991 року, обоє створили наукові школи не за назвою, а за суттю погляду на історію. Їхні біографії оприявнюють майже непереборні труднощі формування й існування не контрольованого і не санкціонованого владою українського історіографічного дискурсу в радянську добу. Але порівняння біографій цих двох науковців дозволяє також чіткіше уявити альтернативні шляхи розвитку, які обрала українська історіографія, випроставшись з обіймів радянського авторитаризму та його історичного наративу.

Сьогодні українська історіографія ділиться не тільки на дидактичну і наукову чи на домінуючу і переслідувану, як це було за радянських часів, і з цього ще не вповні розвиненого історіографічного плюралізму можна тільки радіти – це ознаки не хвороби, а довгожданого одужання – процесу, який важко уявити без особи, харизми і праць Наталі Яковенко та дедалі зростаючого доробку її учнів.

Про авторів

Александрович Володимир – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна).

Бережна Лілія – кандидат філософських наук, науковий співробітник Кластеру досконалості «Релігія і політика» (Exzellenzcluster «Religion und Politik») при Мюнстерському університеті (Мюнстер, Німеччина).

Білоус Наталія – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу (сектор соціальної історії) Інституту історії України НАН України (Київ, Україна).

Борисюк Зоя – науковий працівник відділу публікації джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, перекладач з французької (Київ, Україна).

Броджі Беркофф Джованна (Giovanna Brogi Bercoff) – доктор філології (іноземна мова і література), професор славістичних студій Міланського університету (Мілан, Італія).

Брюнінг Альфонс – доктор наук, викладач історії східного християнства в Інституті східного християнства Радбудського університету (м. Неймеген, Нідерланди), професор-дослідник в Амстердамському вільному університеті та в Протестантському теологічному університеті (Амстердам, Нідерланди).

Вілкул Тетяна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу (сектор досліджень історії Київської Русі) Інституту історії НАН України (Київ, Україна).

Вінниченко Олексій – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського університету імені Івана Франка (Львів, Україна).

Войтович Леонтій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка, провідний науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна).

Гіль Анджей (Andrzej Gil) – доктор габлітований (історія), професор, завідувач кафедри східних студій Інституту політології Люблінського католицького університету Яна Павла II, заступник директора з наукових питань Інституту Центрально-Східної Європи (Люблін, Польща).

Гнатюк Оля (Ola Hnatiuk) – доктор габлітований (літературознавство), професор Варшавського університету, керівник магістерської програми «Історія» Національного університету «Києво-Могилянська академія» та магістерської програми «Східноєвропейські студії», спільної для НаУКМА і Варшавського університету (Варшава, Польща; Київ, Україна)

Григор'єва Тетяна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна).

Диса Катерина – PhD, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна).

Довга Лариса – кандидат філософських наук, професор кафедри культурології Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського (Київ, Україна).

Єрусалимський Костянтин – доктор історичних наук, доцент кафедри історії і теорії культури факультету історії мистецтв Російського державного гуманітарного університету (Москва, Росія).

Задорожна Оксана – кандидат історичних наук, незалежний дослідник (Сарагоса, Іспанія).

Зазуляк Юрій – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна).

Зашкільняк Леонід – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології і спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна).

Зема Валерій – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу (сектор соціальної історії) Інституту історії України НАН України (Київ, Україна).

Капраль Мирон – доктор історичних наук, керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Львів, Україна), професор кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна).

Когут Зенон (Zenon E. Kohut) – доктор наук (PhD), професор Альбертського університету (Едмонтон, Канада).

Крикун Микола – доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна).

Кулаковський Петро – доктор історичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Національного університету «Острозька академія» (Острів, Україна).

Літвін Генрик (Henryk Litwin) – доктор габілітований (історія), Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні.

Михайловський Віталій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, викладач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна)

Нагельський Мирослав (Mirosław Nagielski) – доктор габілітований (історія), професор кафедри історії нового часу Інституту історії, продекан з фінансових питань та наукових досліджень історичного факультету Варшавського університету (Варшава, Польща)

Опаріна Тетяна – кандидат історичних наук, завідувач відділу рідкісних книг Державної публічної історичної бібліотеки Росії (Москва, Росія).

Пилип'юк Наталія – доктор наук (PhD), професор відділу сучасних мов і культурології Альбертського університету; керівник і співавтор проекту «Online Concordance to the Complete Works of Hryhorii Skovoroda» (Едмонтон, Канада).

Плохій Сергій – доктор історичних наук, професор історії Гарвардського університету (Кембридж, Массачусетс, США).

Поліщук Володимир – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу теорії і історії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Київ, Україна).

Сьєдіна Джованна (Giovanna Siedina) – доктор філології (іноземна мова і література), доцент славістичних студій факультету іноземних мов та літератур Веронського університету (Верона, Італія).

Сисин Френк (Frank E. Sysyn) – доктор наук (PhD), директор Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських студій, професор факультету історії і класичних студій в Альбертському університеті (Едмонтон, Канада).

Скочиляс Ігор – доктор історичних наук, декан гуманітарного факультету Українського Католицького університету (Львів, Україна).

Собчук Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка, вчений секретар Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника (Кременець, Україна).

Сокирко Олексій – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої і нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна).

Старченко Наталія – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Київ, Україна).

Стратій Ярослава – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії філософії України Інституту філософії ім. Григорія Сковороди НАН України (Київ, Україна).

Стриєк Томаш (Tomasz Stryjek) – доктор габілітований (історія), науковий працівник Інституту політичних студій Польської академії наук (Варшава, Польща).

Тайрова-Яковлева Тетяна – доктор історичних наук, професорка кафедри історії народів країн СНД Санкт-Петербурзького державного університету, директор Центру вивчення історії України (Санкт-Петербург, Росія).

Тесленко Ігор – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», керівник Центру вивчення спадщини князів Острозьких Національного університету «Острозька академія» (Київ, Україна).

Тимошенко Леонід – кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету, завідувач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Я. Франка (Дрогобич, Україна).

Толочко Олексій – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, завідувач Центру досліджень історії Київської Русі Інституту історії України НАН України (Київ, Україна).

Фрис Віра – кандидат історичних наук, доцент кафедри світової історії Українського Католицького університету (Львів, Україна).

Хинчевська-Геннель Тереза (Chynczewska-Hennel Teresa) – доктор габлітований (історія), співробітник Інституту історії Польської Академії наук, професор історично-соціологічного факультету Університету в Бялистоку (Варшава, Польща).

Яременко Максим – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна).

Summary

***Volodymyr Aleksandrovysh.* The Oldest Icon of the Protection of the Virgin Mary: A Supplement to Sources on Iconography and Chronology**

This article analyzes the early thirteenth-century icon of the Protection of the Mother of God at the Cathedral of the Nativity of the Mother of God in Suzdal, one of the oldest icons of its kind. Analysis of this fresco proves its Old Kyivan roots and connection to the icon of the Pyrohoshcha Mother of God that was brought from Constantinople.

***Liliya Berezhna.* How to Paint the Enemy? “Ours” and “Others” in Early Modern Ukrainian Iconography**

In the sixteenth and seventeenth centuries, political transformations in the Ukrainian lands led to a sharp demarcation between “us” (conceived mostly as Orthodox Christians) and “them” in engravings and icons. Under the influence of theological polemics, Ukrainian engravers were the first to represent visually the image of the enemy, applying zoomorphic and diabolic elements to depictions of ethnically and religiously alien groups (primarily Turks, Tatars, and heretics). In contrast, Ukrainian iconographers did not always react to theologians’ appeals to depict aliens as enemies.

***Natalia Bilous.* “My Sinful Body, Taken from the Soil, Should Be Buried According to Christian Custom”: Burial Traditions of Seventeenth-Century Volhynian Burghers**

According to data contained in seventeenth-century last wills and testaments, burghers preferred to be interred in cemeteries located next to local churches of both rites: Orthodox and Uniate. Testators played an important social role through their donations of funds for church restorations and upkeep of hospitals. There are no differences in phraseology noted in the wills of Uniate and Orthodox believers. This finding may attest to the incomplete process of confessionalization in this century.

Zoia Borysiuk. Scholars Do Not Live for Scholarship Alone, or, Toward a History of “The Coffee-Drinkers’ Club”

This short essay reveals an unknown but fascinating “parallel” page in the life of Professor Natalia Yakovenko, who was the instigator, founder, and permanent president of the Coffee-Drinkers’ Club (*Klub Kavopyvtiv*) based at the National Historical Archives of Ukraine in Kyiv between 1974 and 1989. The essay includes the reminiscences of several club members, who offer their views on the importance of this society of like-minded individuals in the formation of their independentist self-awareness in spite of the retrograde ideological system that existed in the Soviet Union in the 1970s and 1980s.

Giovanna Brogi Bercoff. The Sermons of Antonyi Radyvylovsky: History, Culture, Mentality

The author analyzes some of Radyvylovsky’s sermons, specifically those written about St. Nicholas and St. John the Baptist. Texts written about the same saint on different occasions illustrate the range of differences in the content and function of each homiletic work. By examining the historical and social contexts, as well as the various situations in which sermons were preached, the author provides fresh insight into the mentality, ideas, and political knowledge of seventeenth-century preachers.

Alfons Brüning. Religious Conversions in Early Eighteenth-Century Ukraine

Consulting Kyiv-based archives, the author examined cases of religious conversions in the Kyiv and Pereiaslav dioceses in the early eighteenth century. Conversion to Russian Orthodoxy in this period was rarely connected with profound spiritual changes. Converts included merchants who hoped to improve their business opportunities, former Uniate or Roman Catholic priests and monks who desired either to acquire new parishes or refuge in a well-equipped monastery, former Muslim captives reconverting from Islam, Jews seeking a more secure status, soldiers, women emulating their husbands (or vice versa), and others.

Teresa Chynczewska-Hennel. About a Historian’s Possibilities

The title of this article is borrowed from the preface (“To the Polish Reader”) to Natalia Yakovenko’s book *The Other Side of the Mirror: On the History of Conceptions and Ideas about Ukraine in the XVI–XVII Centuries*, which was published in Warsaw in 2010. Hayden White’s concept of historical writing is compared to Professor Yakovenko’s interpretation of historical facts and events. Part of her scholarly focus is Ukraine’s position in Europe, a question that is also examined in the works of Oxana Pachlowska and the author of this article.

Larysa Dovha. “Crypto-Protestant” Elements in the Penitential Poetry of Lazar Baranovych

This article examines the influence of Protestant ethics on Lazar Baranovych’s beliefs about the hierarchy of values in life, the road to salvation, and the means of attaining it.

Kateryna Dysa. “A Very Dangerous Crime”: Discussion of Adultery in Magisterial Law and Town Courts of the Volhynian and Podolian Palatinates (Late Seventeenth—Eighteenth Centuries)

The author discusses the specific attitude toward adultery as attested by the legal recommendations of town courts and court records of Volhynia and Podillia in the late seventeenth—eighteenth centuries, when adultery came to be considered a serious crime as a result of the religious reform of the previous century.

Konstantin Erusalimsky. The Ad Hoc Empire and Its Rivals: Problems with the Interpretation of Russian Political Discourses in the Sixteenth—Early Seventeenth Centuries

Critiquing Dominic Lieven’s assumption that early modern Russia was an empire, the author argues that cultural symbols in Muscovite political discourses cannot be reduced to a single language or code of tsardom. Among the examples cited are the tsar’s title and regalia, the right of territorial dominion, historical memory, and visual and ceremonial representations of power.

Vira Frys. The Perception of Sin as Depicted in the Marginalia in Early Cyrillic Books

This article discusses the perception of the concept of sin in Ukraine in the eleventh—sixteenth centuries. Members of the lower strata of society, so-called “bookish people,” ordered books for themselves or purchased them and later donated them to the church, copied them, or made notes on book pages or flyleaves. These marginalia reveal readers’ perceptions, understanding, and attitudes to a particular concept; they focus attention not on essential parameters, but on the external manifestations related to the concept of “sin.”

Andrzej Gil. Uniate Bishop of Kholm Maksymilian Ryllo’s Activities in Franciszek Potocki’s Braclav Domain in the 1760s and 1770s

This article examines the activities of the Uniate bishop of Kholm in the domain of the Kyiv wojewoda Franciszek Salezy Potocki. Aimed at stabilizing the Uniate Church in this area, Ryllo’s activities brought prosperity and helped consolidate Eastern Catholic church structures in the eastern voievodeships of the Polish Crown in the 1760s and 1770s.

Ola Hnatiuk and Tomasz Stryjek. Humanizing the Ancient Polish-Lithuanian Commonwealth

The authors consider Yakovenko's place in contemporary Ukrainian historiography, focusing attention on the scholar's conceptualization of the history of the Polish-Ukrainian Commonwealth as a part of the Ukrainian national narrative.

Tetiana Hryhorieva. The Sultan's Speech

This article examines the polemical dialog between Grand Ambassador of the Polish-Lithuanian Commonwealth Alexander Trzebiński and Sultan Murad IV in 1634. Demonstrating that this story line belongs to the sphere of imagined diplomacy, the author tries to determine the reasons behind its creation and to explain the purpose of using a literary form of dialog and various techniques of persuasion.

Myron Kapral. Amicable Agreements and Bribes: Extra-Judicial Tools Protecting the Interests of the Lviv Shoemaking Guild (Seventeenth and Eighteenth Centuries)

In the seventeenth and eighteenth centuries a sense of justice existed in the milieu of artisans, thanks to which its members united into separate corporate groups. Extrajudicial tools permitted under Magdeburg Law were used to resolve internal conflicts within the guild through amicable agreements and to regulate external relations with the municipal authorities. The author highlights the legal and illegal methods, such as the use of money and alcohol as bribes (*uklony*), which were used to safeguard the interests of the shoemaking guild.

***Zenon E. Kohut. "Ruthenian" or "Ukrainian"?:
Nation (Narod) in the Political Rhetoric of Hetman Petro
Doroshenko***

This article explores the use of the terms "Ukrainian nation" and "Ruthenian nation" by Hetman Petro Doroshenko and his contemporaries. The author demonstrates that Ukrainian terminology was reserved for the territory under the hetman's authority, which traditionally included the palatinates of Kyiv, Bratslav, and Chernihiv. He argues that Hetman Doroshenko's rule was the apogee of a growing Ukrainian identity, the major component of which included a defined Ukrainian territory and the concept of a Ukrainian Fatherland and Ukrainian nation.

***Margarita Korzo. An Interpretation of the Decalogue
in the Instructive Gospels***

For a considerable period of time the Decalogue, first found in the manuscript of the *Instructive Gospels* (second half of the sixteenth century), was not subject to interpretation in Orthodox East Slavonic instructive literature. Teachings on the

Decalogue remained almost unchanged until the end of the seventeenth century. The *Instructive Gospels* refer mainly to the Gospels, especially Paul's Epistle to the Romans (13:1, 8–10). The first printed Orthodox instructive works to adhere to established Western models of interpretation of Old Testament regulations begin to appear only in the seventeenth century.

Mykola Krykun. The History of Sataniv in Eighteenth-Century Magistrates' Books

This preliminary exploration of the history of the town of Sataniv in the eighteenth century is based on magistrates' books held in the National Central Historical Archive in Kyiv and the Kórnik Library of the Polish Academy of Sciences. The author provides data on the town prior to the eighteenth century and traces successive owners, the administrative order, and the biographies of some magistrates.

Petro Kulakovsky. Prince Vasyl-Kostiantyn Ostrozky and Estate Managers in the Kyiv Voivodeship

This article analyzes the conflict between Prince Vasyl-Kostiantyn Ostrozky and estate managers (*spravtsi*) of the Kyiv voivodeship, who were appointed by the grand prince. Research indicates that the main cause of the conflict was a struggle for revenues from the voivodeship, which belonged to the voievoda. However, during the existence of the office of estate managers they were divided almost equally between the two sides.

Henryk Litwin. The Kyiv Standard-Bearer's Appeal to the Jesuit General

A letter from the Kyiv Standard-Bearer, a Ruthenian Catholic named Remiian Yelets, to the Jesuit General Vincenzo Carafa, which is held in the order's archive in Rome and published here, reveals how this official in the Kyivan voivodeship conceptualized his place in the Rzeczpospolita. The letter also attests to Yelets's attempts to engage the Jesuits in his project to found a university for Ruthenian youth on his estate, Ksaveriv.

Vitaliy Mykhailovsky. High Officials of the Kingdom of Poland in the Ruthenian Lands in 1434–1506: Sketching a Collective Portrait

The author sketches a collective portrait of the high officials of the Ruthenian voivodeships in the Kingdom of Poland. Analyzing the names of these officials, the author singles out 43 families. Most of these people belonged to the local nobility and had administrative experience. A typical phenomenon is the practice of officials embracing two offices—district official and city starosta.

Miroslaw Nagielski. The Battle of Loiv as Depicted in the Chancellery Diary of Janusz Radziwiłł, Field Hetman of Lithuania

The Loiv (Pol., Łojów) campaign (31 July 1649) is examined in the light of Field Hetman Janusz Radziwiłł's journal, which records details of a battle between the Lithuanian army led by Radziwiłł and Cossack troops under M. Krychevsky's command. Radziwiłł's decision to withdraw the Lithuanian troops to Rechytsa, against the king's orders, deepened the conflict between the hetman and the Polish king.

Tatiana Oparina. Freedom and Faith in the Life of Anna Smelovska

This article chronicles the life of Anna Smelovska, one of thousands of refugees who fled with the Ukrainian Cossacks to Russia following the suppression of Yakiv Ostrianyyn's revolt. Her life's journey and various investigative materials highlight the attitudes of Patriarchs Ioasaf and Iosif toward the Orthodox faithful of the Kyivan metropolitan see and offer a unique glimpse into the life of a Ukrainian Christian in Russia.

Serhy Plokhyy. Natalia Yakovenko: Portrait of a Historian in a Reverse Perspective

This essay looks at the life and times of one of the most prominent Ukrainian historians of the post-Soviet era: from her education as a classicist at Lviv University during the Khrushchev "Thaw" to her career as a historian and university professor in independent Ukraine. The author places Yakovenko's life and works into a broader context of the political, cultural, and intellectual developments of the time, and explores the ways in which she reacted to challenges and helped shape her generation's responses to them.

Volodymyr Polishchuk. Olizar Shylovykh, First Marshal of Volhynia (1463–86)

This article is devoted to a member of the Kirdeievych family, who was one of the central figures of the Volhynian nobility in the second half of the fifteenth century. Olizar Shylovykh was appointed Marshal of Volhynia after the principality became a province of the Grand Duchy of Lithuania in 1452. The author analyzes the genealogical and heraldic legend about the Kirdeievich family, according to which it was granted the fleur-de-lys, the coat-of-arms of the French kings.

Natalia Pylypiuk. "A Mohylian Martyr for Golden Liberty"

In the fall of 1703 the students of rhetoric at Kyiv-Mohyla Academy composed a Polish-language play entitled *Declamatio de S. Catharinae Genio* about the legendary Alexandrian martyr. After the play's discovery in 1904, various scholars opined

that its topic was inspired by the future spouse of Peter I. Rejecting this view as anachronistic, the author places the play firmly within the tradition of Jesuit martyr dramas and analyzes its historical context.

Giovanna Siedina. Yosyp Turoboisky's "Poem" Fasciculus Myrrhae (1699)

The author analyzes "Fasciculus Myrrhae," which serves as the preface to Turoboisky's collection of epigrams on the Passion of Christ and is also included in his manual of poetics *Hymettus extra Atticam*. The author analyzes the rhetorical devices, lexical means, and pagan mythology that Turoboisky employed in order to demonstrate the superiority of Christian virtues and values over pagan and worldly ones. The article is accompanied by the first Ukrainian translation of the poem (by the author).

Ihor Skochyliias. From the History of Noble Families in Galician Rus': Varlaam Sheptytsky (1643–1715), Archimandrite of Univ and Bishop of Lviv

The author reconstructs the biography of a typical representative of the regional nobility in early modern Ukraine-Rus'. A member of an old boyar family from the Peremyshl land, Bishop Varlaam had close ties with petty and middle-ranking noblemen of the Eastern and Latin rites residing in the Podillia and Rus' palatinates, the very social group that consistently supported his religious, political, and cultural initiatives. Its members also helped him to establish ties with influential magnates, royal courts, and high-ranking members of the Roman Catholic clergy.

Volodymyr Sobchuk. Rivne Volost: Its Formation, Composition, and Owners (to the Mid-Sixteenth Century)

Rivne volost emerged in the last third of the fifteenth century. Prince Semen Kolodensky and his wife Maria Rovenska formed this complex out of six different estates. In the second decade of the sixteenth century Kostiantyn Ostrozky obtained the volost thanks to his marriage to the founders' granddaughter. During the mid-sixteenth century the prince's descendants waged a struggle for the castle and subordinated villages.

Oleksiy Sokyрко. The Hetman's Praetorians: Ivan Mazepa's Court Troop Formations in the Late Seventeenth–Early Eighteenth Centuries

Hetman Ivan Mazepa's court troops in Cossack Ukraine were one of the many types of private armies in early modern Europe. The process of the emergence, institutionalization, and development of private armies in the Cossack Hetmanate was largely modeled on the formation of magnates' troops in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The heyday of hetmans' private troops coincided with Mazepa's reign (1687–1709).

Natalia Starchenko. Defending Our Rights, Privileges, and Freedoms: The Struggle for Domination in the Volhynian Dietine of 1593

The nature of power in the Volhynian gentry community is examined through the prism of the conflict that arose in the Volhynian dietine of 1593. Consulting a large number of court records dating to the last third of the sixteenth century and the seventeenth century, the author notes the predominance of symbolic, “mild” violence in relationships between people of unequal standing. The author analyzes the strategic interplay between the “strong” and the “weak” and the rhetoric used by both sides in the struggle for power.

Iaroslava Stratiy. Innokentiy Gizel’s Concept of Sensory Cognition in the Context of the Scholastic Philosophical Tradition

This article discusses the concept of sensory cognition in the writings of Gizel, a professor of Kyiv-Mohyla Academy, in the context of the scholastic philosophical tradition. The author argues that the Ukrainian writer considered primary *species impressae* as virtual representations of an object, which also initiate a complex, multilevel process of comprehending an object of cognition.

Frank E. Sysyn. Ukrainian Nation Building in the Early Modern Period: New Research Findings

The author reviews the historiography on the topic of nation building and nationhood in the early modern period, focusing on the works of historians who have written about various aspects of nation building in early modern Ukraine. Among the authors whose writings are examined are Mykhailo Hrushevsky, Viacheslav Lypynsky, Teresa Chynczewska-Hennel, David Frick, Natalia Yakovenko, Serhy Plokhly, Timothy Snyder, Matthias Niendorf, and Zenon Kohut.

Tatiana Tairova-Yakovleva. New Data for the Biographies of Two Cossack Hetmans

The author provides new biographical details of two famous hetmans, Demian Mnohohrishny and Ivan Mazepa, as well as the members of their families. The article is based on materials held at the Moscow Archive of Ancient Acts and various published sources.

Ihor Teslenko. “Hannibal from the House of Strozzi”: An Italian in the Service of the Prince Ostrozky

This article is an attempt to reconstruct the biography of Mykolai Hannibal Vlokh, a member of the Volhynian nobility, who was allegedly a descendant of the famous Strozzi family of Florence. Thanks to his service to Prince Ostrozky and the forging of family ties with members of the local elite, the newcomer and his descendants successfully adapted to life among the conservative and reserved Ruthenian nobility.

Oleksiy Tolochko. Annalistic Framing of the Ruthenian-Byzantine Pact of 911

As the Primary Chronicle reports, Emperor Leo VI, after concluding the treaty of 911, tried to convert the pagan envoys of Kyivan Rus' to Christianity. The author suggests the textual source of this invented story, arguing that the chronicle account is merely a reworking of a similar story that was recorded by a number of Byzantine historians: Leo VI's attempt to convert Muslim envoys in 907. The author of the Primary Chronicle must have known it from the Slavonic translation of the Continuation of Hamartolos.

Leonid Tymoshenko. The Episcopal Alternative to the Stavropigial Church Reform: Non-Stavropigial Confraternities of the Kyiv Metropolitan See in the Late Sixteenth—Early Seventeenth Centuries

The expansion of the standards of stavropigial statutes is analyzed in the context of the church's reform of the confraternities, whose alternative was lay organizations created by the episcopacy. The majority of the latter were founded by Bishop Hedeon Balaban of Lviv. Episcopal confraternities had a smaller range of functions, and the laity was restricted to tending to the confraternity's domestic affairs and engaging in charitable work.

Tetiana Vilkul. The Genesis of the “Philosopher’s Speech” in the Primary Chronicle

This article delves into the genesis of the “Philosopher’s Speech” in the Primary Chronicle. The author analyzes the specific features of this compilation, which consists of Slavic translations of chapters from the Bible and various Byzantine chronicles. The structure of the text and its textual links to other chapters of the Primary Chronicle underscore the probability that the “Philosopher’s Speech” was written after 1112 by the author of the Primary Chronicle himself.

Oleksiy Vynnychenko. Infida pax: Views of the Nobility of the Ruthenian and Belz Voivodeships on the Muscovite and Swedish Policies of the Polish-Lithuanian Commonwealth and King Władysław IV (1633–47)

The relations of the Polish-Lithuanian Commonwealth with neighboring countries during the reign of King Władysław IV (1632–48) were regularly discussed by the gentry of the Ruthenian and Belz voivodeships, whose members assembled in the dietines in Vyshnia and Belz. With regard to relations with the Muscovite Kingdom and the Swedish realm, the participants of these dietines demonstrated pacifism, seeking to avoid military conflicts or quash them as soon as possible.

Leontiy Voitovych. Was Kyivan Rus' a State?

The author focuses on the problem of feudalism in Kyivan Rus'. He surveys the views of various modern scholars, and presents arguments in support of the hypothesis that Kyivan Rus', Scandinavia, and other European countries had military governments in the ninth and tenth centuries. Some parallels to the early stages of statehood in Scandinavia and Kyivan Rus' are suggested.

Maksym Yaremenko. Demography versus Confessional Discipline: "Foreign" Priests' Sons at Kyiv-Mohyla Academy in the Eighteenth Century

In the history of the Uniate Church the eighteenth century is presented as a permanent and goal-directed process of confessional discipline and the creation of a separate Uniate identity even on the parish level. However, newly-discovered facts cast doubt on the success of this process. Among the students of Kyiv-Mohyla Academy were sons of Uniate priests, who later made careers for themselves in the Russian Empire. Successful confessional discipline was impeded by various demographic and economic factors.

Oksana Zadorozhna. The Formation of Olevsk Volost by the Nemyrych Family and Its Territorial Composition (Sixteenth–Mid-Seventeenth Centuries)

The Nemyrych family, which occupied a visible position in the nobiliary community of the Kyiv palatinate, is presented very weakly in current historiography. In particular, the formation of their land tenures has never been researched. The article deals with the volost of Olevsk, the cradle of the family's land holdings in the Kyiv palatinate. The Nemyryches established their fortune at the beginning of the sixteenth century as a result of entitlements, inheriting their wives' manors, later acquisitions, and unrecovered mortgages.

Leonid Zashkilniak. Metamorphoses of Contemporary Clio (New Trends in World Historical Writing at the Beginning of the Twenty-First Century)

The author considers the views of foreign scholars on the status and prospects of historical scholarship and the use of historical knowledge in public life in connection with the processes of globalization and the evolution of the scholarly image of the world. He also analyzes general works by C. Rojas, Marko Bojcun, and Ewa Domanska on the current development and prospects of historical writing throughout the world.

Yuriy Zazuliak. Punishment, Grace, and Collective Responsibility in the Administration of Justice in the Fifteenth-Century Rus' Voivodeship

This article focuses on the court registers of the Rus' voivodeship, which attest to agreements that were concluded between starostas, who served as heads of castle

courts, and individuals accused of crimes. According to these agreements, defendants could promise to abstain from criminal activity or appear before the court to respond to criminal charges. These data shed light on some neglected issues in the history of criminal justice in the Polish Crown's Ukrainian lands in the fifteenth and sixteenth centuries.

***Valeriy Zema. From Constantinople to Vilnius:
The Narration against the Latins and the Beginnings
of Orthodox Polemics***

The church rift in the mid-eleventh century had a major impact on relations between Catholic and Orthodox Christians. During the early Middle Ages in Byzantium and the newly-converted countries of Orthodox Europe polemical treatises appeared against Western Christians, who were accused of introducing various theological innovations, such as the addition to the Creed of the Filioque, concerning the procession of the Holy Spirit from both Father and Son. These disputes between the Greeks and Latins were discussed in the semi-apocryphal work known as the *Narration against the Latins*, the Vilnius copy of which is published in the addendum.

Contents

Tabula Gratulatoria	9
A Bibliography (1974–2012) of Works by Natalia Yakovenko	11

Part I. **Dedicatio**

<i>Serhy Plokhyy</i> . Natalia Yakovenko: Portrait of a Historian in a Reverse Perspective	35
<i>Ola Hnatiuk and Tomasz Stryjek</i> . Humanizing the Ancient Polish-Lithuanian Commonwealth	62
<i>Teresa Chynczewska-Hennel</i> . About a Historian’s Possibilities	70
<i>From the Editorial Board</i> . Scholars Do Not Live for Scholarship Alone, or... ..	78
<i>Zoia Borysiuk</i> . ...Toward a History of “The Coffee-Drinkers’ Club”	79

Part II. **Studia**

<i>Leontiy Voitovych</i> . Was Kyivan Rus’ a State?	95
<i>Oleksiy Tolochko</i> . Annalistic Framing of the Ruthenian-Byzantine Pact of 911	108
<i>Tetiana Vilkul</i> . The Genesis of the “Philosopher’s Speech” in the Primary Chronicle	113
<i>Volodymyr Aleksandrovych</i> . The Oldest Icon of the Protection of the Virgin Mary: A Supplement to Sources on Iconography and Chronology	126
<i>Valeriy Zema</i> . From Constantinople to Vilnius: The <i>Narration against the Latins</i> and the Beginnings of Orthodox Polemics	135
<i>Vira Frys</i> . The Perception of Sin as Depicted in the Marginalia in Early Cyrillic Books	150
<i>Vitaliy Mykhailovsky</i> . High Officials of the Kingdom of Poland in the Ruthenian Lands in 1434–1506: Sketching a Collective Portrait	162
<i>Yuriy Zazuliak</i> . Punishment, Grace, and Collective Responsibility in the Administration of Justice in the Fifteenth-Century Rus’ Voivodeship	178
<i>Volodymyr Polishchuk</i> . Olizar Shylovych, First Marshal of Volhynia (1463–86)	189

<i>Volodymyr Sobchuk</i> . Rivne Volost: Its Formation, Composition, and Owners (to the Mid-Sixteenth Century)	196
<i>Konstantin Erusalimsky</i> . The Ad Hoc Empire and Its Rivals: Problems with the Interpretation of Russian Political Discourses in the Sixteenth–Early Seventeenth Centuries	207
<i>Petro Kulakovsky</i> . Prince Vasyl-Kostiantyn Ostrozky and Estate Managers in the Kyiv Voivodeship	217
<i>Ihor Teslenko</i> . “Hannibal from the House of Strozzi”: An Italian in the Service of the Prince Ostrozky	231
<i>Oksana Zadorozhna</i> . The Formation of Olevsk Volost by the Nemyrych Family and Its Territorial Composition (Sixteenth–Mid-Seventeenth Centuries)	248
<i>Natalia Starchenko</i> . Defending Our Rights, Privileges, and Freedoms: The Struggle for Domination in the Volhynian Dietine of 1593	259
<i>Leonid Tymoshenko</i> . The Episcopal Alternative to the Stavropigial Church Reform: Non-Stavropigial Confraternities of the Kyiv Metropolitan See in the Late Sixteenth–Early Seventeenth Centuries	277
<i>Margarita Korzo</i> . An Interpretation of the Decalogue in the <i>Instructive Gospels</i>	288
<i>Natalia Bilous</i> . “My Sinful Body, Taken from the Soil, Should Be Buried According to Christian Custom”: Burial Traditions of Seventeenth-Century Volhynian Burghers	296
<i>Oleksiy Vinnychenko</i> . <i>Infida pax</i> : Views of the Nobility of the Ruthenian and Belz Voivodeships on the Muscovite and Swedish Policies of the Polish-Lithuanian Commonwealth and King Władysław IV (1633–47)	309
<i>Tetiana Hryhorieva</i> . The Sultan’s Speech	322
<i>Tatiana Oparina</i> . Freedom and Faith in the Life of Anna Smelovska	334
<i>Henryk Litwin</i> . The Kyiv Standard-Bearer’s Appeal to the Jesuit General	350
<i>Frank E. Sysyn</i> . Ukrainian Nation Building in the Early Modern Period: New Research Findings	358
<i>Miroslaw Nagielski</i> . The Battle of Loiv as Depicted in the Chancellery Diary of Janusz Radziwiłł, Field Hetman of Lithuania	371
<i>Iaroslava Stratiy</i> . Innokentiy Gizel’s Concept of Sensory Cognition in the Context of the Scholastic Philosophical Tradition	389
<i>Larysa Dovha</i> . “Crypto-Protestant” Elements in the Penitential Poetry of Lazar Baranovych	402
<i>Giovanna Brogi Bercoff</i> . The Sermons of Antony Radyvylovs’kyj: History, Culture, Mentality	414
<i>Zenon E. Kohut</i> . “Ruthenian” or “Ukrainian”? : Nation (<i>Narod</i>) in the Political Rhetoric of Hetman Petro Doroshenko	425
<i>Giovanna Siedina</i> . Yosyp Turoboisky’s “Poem” <i>Fasciculus Myrrhae</i> (1699)	435
<i>Ihor Skochylias</i> . From the History of Noble Families in Galician Rus’: Varlaam Sheptytsky (1643–1715), Archimandrite of Univ and Bishop of Lviv	461

CONTENTS

<i>Liliya Berezhna</i> . How to Paint the Enemy? “Ours” and “Others” in Early Modern Ukrainian Iconography	472
<i>Myron Kapral</i> . Amicable Agreements and Bribes: Extra-Judicial Tools Protecting the Interests of the Lviv Shoemaking Guild (Seventeenth and Eighteenth Centuries)	489
<i>Oleksiy Sokyrko</i> . The Hetman’s Praetorians: Ivan Mazepa’s Court Troop Formations in the Late Seventeenth–Early Eighteenth Centuries	500
<i>Natalia Pylypiuk</i> . “A Mohylian Martyr for Golden Liberty”	511
<i>Kateryna Dysa</i> . “A Very Dangerous Crime”: Discussion of Adultery in Magisterial Law and Town Courts of the Volhynian and Podolian Palatinates (Late Seventeenth–Eighteenth Centuries)	525
<i>Tatiana Tairova-Yakovleva</i> . New Data for the Biographies of Two Cossack Hetmans	535
<i>Alfons Brüning</i> . Religious Conversions in Early Eighteenth-Century Ukraine	539
<i>Mykola Krykun</i> . The History of Sataniv in Eighteenth-Century Magistrates’ Books	559
<i>Maksym Yaremenko</i> . Demography versus Confessional Discipline: “Foreign” Priests’ Sons at Kyiv-Mohyla Academy in the Eighteenth Century	572
<i>Andrzej Gil</i> . Uniate Bishop of Kholm Maksymilian Ryllo’s Activities in Franciszek Potocki’s Braclav Domain in the 1760s and 1770s	588
<i>Leonid Zashkilniak</i> . Metamorphoses of Contemporary Clio (New Trends in World Historical Writing at the Beginning of the Twenty-First Century)	595
Contributors	605
Summary	610

Наукове видання

Theatrum Humanae Vitae

Студії на пошану Наталі Яковенко

Літературні редактори *Альона Артюх*,
Богдана Матіяш, *Марта Олійник*, *Кость Горобенко*

Обкладинка *Тетяни Ласкаревської*

Художньо-технічний редактор *Майя Притикіна*

Коректор *Світлана Гайдук*

Верстка *Ірини Собко*

Асистент редакції *Анастасія Денисенко*

Відповідальний за випуск *Микола Климчук*

Підписано до друку 20.09.2012. Формат 70x100/16.

Гарнітура Newton. Папір офсетний. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 50,7+3,25 арк. кольор. вкл.

Умовн. фарбо-відб. 64,29. Обл. вид. арк. 55, 57. Зам. № 12-773

Видавництво «Laurus». Свідоцтво ДК № 4240 від 23.12.2011 р.

www.laurus.me

laurus.info@yahoo.com

Livejournal: laurus_books

Facebook: laurus

Надруковано у ПАТ «ВІПОЛ». 03151, Київ-151, вул. Волинська, 60.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 4404 від 31.08. 2012 р.

